

Comparative Turkish Dialects and Literatures

*Official Journal of Atatürk University, Faculty of Letters,
Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures*

Sayı / Issue 5 . Mayıs / May 2024

EISSN 2822-4795

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctdal>

Comparative Turkish Dialects and Literatures

CHIEF EDITOR / BAŞ EDITÖR

Hüseyin BAYDEMİR

Atatürk University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

EDITOR / EDITÖR

Reyhan KARKINLI

Atatürk University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD / ULUSLARARASI YAYIN KURULU

Anarkul SALKINBAY

Al-Farabi Kazakh National University, Department of Kazakh Linguistics, Almaty, Kazakhstan
Farabi Üniversitesi, Kazak Dil Bilimi Bölümü, Almatı, Kazakistan

Bahadır GÜCÜYETER

Atatürk University, Department of Social Sciences and Turkish Education, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Dilnoza JAMOLIDDINOVA

Kokand State Pedagogical Institute, Department of Primary Education, Kokand, Uzbekistan
Hokand Devlet Pedagoji Enstitüsü, Özbek Dili Bölümü, Hokand, Özbekistan

Erdoğan UYGUR

Ankara University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Erkin EMET

Ankara University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Figen GÜNER DİLEK

Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Fanuz NURIEVA

Kazan Federal Üniversitesi, Tatar Dil Bilimi Bölümü, Kazan, Tataristan Cumhuriyeti
Kazan Federal University, Department of Tatar Linguistics, Kazan, Republic of Tatarstan

Gülhan ATNUR

Atatürk University, Department of Turkish Language and Literature, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Gülnat ABIKENOVA

Alikhan Bokeikhan University, Kazakh Philology Department, Semey, Kazakhstan
Alihan Bokeyhan Üniversitesi, Kazak Filoloji Bölümü, Semey, Kazakistan

Kurmanbek ABAKIROV

Yusuf Balasagun National University, Department of Kyrgyz Literature, Bishkek, Kyrgyzstan
Yusuf Balasagun Milli Üniversitesi, Kırgız Edebiyatı Bölümü, Bişkek, Kırgızistan

Laylı ÜKÜBAYEVA

Kyrgyz-Turkish Manas University, Department of Turkology, Bishkek, Kyrgyzstan
Kırgız - Türk Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Bişkek, Kırgızistan

Naciye ATA YILDIZ

Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Nilufar YULDOSHEVA

Karshi State University Department of Uzbek Language, Karshi, Uzbekistan
Karshi Devlet Üniversitesi, Özbek Dili Bölümü, Karşi, Özbekistan

Sedat ADIGÜZEL

Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Selahittin TOLKIN

Anadolu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir, Türkiye
Anadolu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir, Türkiye

Süleyman EFENDİOĞLU

Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Veli Savaş YELOK

Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Berdi SARIYEV

Ankara University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

İlhama QƏSƏBOVA

Azerbaijan National Academy of Sciences, Ashik Literature Department, Baku, Azerbaijan
Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Mitoloji Bölümü, Bakü, Azərbaycan

Kuanyshbek MALIKOV

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Department of Philology, Astana, Kazakhstan
L. N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Filoloji Bölümü, Astana, Kazakistan

Recai KIZILTUNÇ

Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Tahir AŞIROV

Turkmenistan Academy of Sciences, Department of History, Ashgabat, Turkmenistan
Türkmenistan Bilimler Akademisi, Tarih Bölümü, Aşgabat, Türkmenistan

Tuna BEŞEN DELİCE

Afyon Kocatepe University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Afyon, Türkiye
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Afyon, Türkiye

Xayrillo XOMIDOV

Tashkent State University of Oriental Studies, Department of Translation Science and International Journalism, Tashkent, Uzbekistan
Taşkent Devlet Şarkınaslık Üniversitesi, Çeviri Bilim ve Uluslararası Gazetecilik Bölümü, Taşkent, Özbekistan

FOREIGN LANGUAGE EDITORS / YABANCI DİL EDITÖRLERİ İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Kubilay GEÇİKLİ

Atatürk University, Department of English Language and Literature, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Rusça Dil Editörü / Russian Language Editor

Fatma YANIKÖREN

National Defense University, Department of Foreign Languages, Ankara, Türkiye
Milli Savunma Üniversitesi, Yabancı Diller Bölümü, Ankara, Türkiye

Comparative Turkish Dialects and Literatures

HAKEM LİSTESİ / REVIEWER LIST

Abdullah ELCAN
Abdumurat TİLALOV
Alimcan İNAYET
Ayhan ÇELİKBAY
Dilnoza JAMOLITDINOVA
Erhan GİRAY
Murad HALMET
Nurlana MUSTAFAYEVA
Nursan ILDIRI
Sedat ADIGÜZEL
Selahittin TOLKUN
Yasin KARADENİZ

Comparative Turkish Dialects and Literatures

AIMS AND SCOPE

Comparative Turkish Dialects and Literatures aims to publish studies of the highest scientific caliber in the field of Contemporary Turkish dialects and literatures.

Comparative Turkish Dialects and Literatures publishes research, review and book review articles that will contribute to the literature on Contemporary Turkish dialects and literatures. The main purpose of the journal is to disseminate the scientific knowledge produced in the field of related to scientific language, literature and culture to a wide platform. In doing so, the journal aims to bring together researchers, educational practitioners and policy makers at a common intersection.

The target audience of the journal consists of researchers who are interested in or working in the field of Contemporary Turkish dialects and literatures.

To guarantee that all papers published in the journal are maintained and permanently accessible, articles are stored in Dergipark which serves as a national archival web site and at the same time permits LOCKSS to collect, preserve, and serve the content.

Disclaimer

The statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the views of the editors, editorial board, and/or publisher. The editors, editorial board, and publisher are not responsible for the content of the manuscripts and do not necessarily endorse the views expressed in them. It is the responsibility of the authors to ensure that their work is accurate and well-researched, and the views expressed in their manuscripts are their own. The editors, editorial board, and publisher simply provide a platform for the authors to share their work with the scientific community.

Open Access Statement

Comparative Turkish Dialects and Literatures is an open access publication.

Starting on May 2024, all content published in the journal is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY-NC-ND) which allows third parties to use the content for non-commercial purposes as long as they give credit to the original work. This license allows for the content to be shared and adapted for non-commercial purposes, promoting the dissemination and use of the research published in the journal.

The content published before May 2024 was licensed under a traditional copyright, but the archive is still available for free access.

All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/ctdal>

AMAÇ VE KAPSAM

Comparative Turkish Dialects and Literatures, Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları alanında en yüksek bilimsel kaliteye sahip çalışmalarını yayınlamayı amaçlamaktadır. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları ilgili literatüre katkı sunacak, özellikle araştırma, derleme makalelerini ve kitap incelemelerini yayınlamaktadır. Derginin temel amacı, bilimsel dil, edebiyat ve kültür ile ilgili alanında üretilen bilimsel bilgiyi geniş bir platforma yaymaktır. Dergi bunu yaparken araştırmacıları, eğitim uygulayıcılarını ve politika yapımcılarını ortak bir kesişim noktasında buluşturmayı hedeflemektedir.

Derginin hedef kitle, Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları alanına ilgi duyan ya da bu alanda çalışan araştırmacılarından oluşmaktadır.

Dergide yayınlanan tüm yazıların korunmasını ve kalıcı olarak erişilebilir olmasını sağlamak için makaleler, ulusal bir arşiv sitesi olarak hizmet veren ve aynı zamanda LOCKSS'in içeriği toplamasına, korumasına ve sunmasına izin veren Dergipark'ta saklanmaktadır.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan makalelerdeki beyan veya görüşler sadece yazar(lar)ın görüşleridir ve editörler, yayın kurulu ve/veya yayıncının görüşlerini yansıtmamaktadır. Editörler, yayın kurulu ve yayıncı, makalelerin içeriğinden sorumlu değildir ve bu makalelerde ifade edilen görüşlere katılmaz. Yazarların çalışmalarının doğru ve iyi araştırılmış olduğunu ve makalelerinde ifade edilen görüşlerin kendi görüşleri olduğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır. Editörler, yayın kurulu ve yayıncı, yazarlara çalışmalarını bilimsel toplulukla paylaşmaları için bir platform sağlamaktadır.

Açık Erişim Bildirimi

Comparative Turkish Dialects and Literatures açık erişimli bir yayındır.

2024 Mayıs ayından itibaren dergide yayınlanan tüm içerik, Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY-NC-ND) lisansı ile yayınlanmaktadır. Bu lisans, içeriğin ticari olmayan amaçlarla paylaşılmasını ve adapte edilmesini sağlayarak dergide yayınlanan araştırmaların yayılmasını ve kullanılmasını teşvik eder.

Mayıs 2024'ten önce yayınlanan içerik, geleneksel telif hakkı kapsamında lisanslanmıştı ancak arşiv ücretsiz olarak hâlâ erişime açıktır.

Tüm yayımlanan içerikler <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctdal> adresinden çevrimiçi olarak ücretsiz olarak erişilebilir.

Contact (Editor) / İletişim (Editör)

Reyhan KARKINLI

Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye

✉ reyhan.karkinli@atauni.edu.tr

✉ turklehceleri@atauni.edu.tr

🌐 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctdal>

☎ +90 442 231 81 66

Contact (Publisher) / İletişim (Yayıncı)

Atatürk University

Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü 25240 Erzurum, Türkiye

✉ ataunijournals@atauni.edu.tr

🌐 <https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr>

☎ +90 442 231 15 16

Comparative Turkish Dialects and Literatures

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- 1** **Istiqlol Davri O`zbek She`riyatida Folklor Sintezi**
Bağımsızlık Devri Özbek Şiirinde Folklor Sentezi
Folklore Synthesis in the Uzbek Poetry of the Independence Period
Zilola ESHANOVA
- 9** **“Hayratu-l-Abror”da Baqo Talqini**
“Hayretül-Ebrâr”da Beka Kavramı
Interpretation of Baqa in "Hayratu-l-Abror"
Shahnoza KAXXAROVA
- 17** **So‘z va Sozning Uyg‘unligi**
Söz ve Sazın Uyumu
Harmony of Words and Music
Izzat MATYAKUBOV
- 27** **İngiliz Toyları ilə Bağlı İnanclar**
İngiliz Düğünleri ile İlgili İnançlar
Beliefs about English Weddings
Vefa İBRAHİM
- 35** **Oqova Suv Terminlari**
Atık Su Terimleri
Wastewater Terms
Dilobar XURRAMOVA

ÇEVİRİ MAKALE / TRANSLATION ARTICLE

- 41** **Karahanlılar Devri'ndeki Uygurların Yeme İçme Kültürü Hakkında**
About the Food and Drink Culture of the Uyghurs in the Karakhanid Period
Esra EMET

Istiqlol Davri O`zbek She`riyatida Folklor Sintezi

Bağımsızlık Devri Özbek Şiirinde Folklor Sintezi

Folklore Synthesis in the Uzbek Poetry of the Independence Period

Zilola ESHANOVA

Andijon Davlat Universiteti, Filologiya Fakulteti
O`zbek Filologiyasi Kafedrası, Andijon, O`zbekiston

Andijan State University, Faculty of Philology,
Department of Uzbek Philology, Andijan,
Uzbekistan

Geliş Tarihi/Received 02.02.2024
Kabul Tarihi/Accepted 13.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.05.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Zilola Eshanova
E-mail: z_eshanova@mail.ru

Atif: Eshanova, Z. (2024). Istiqlol davri
O`zbek she`riyatida folklor sintezi.
*Comparative Turkish Dialects and
Literatures*, (5), 1-7.

Cite this article: Eshanova, Z. (2024).
Folklore synthesis in the Uzbek poetry of
the independence period. *Comparative
Turkish Dialects and Literatures*, (5), 1-7.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives 4.0
International License.

ANNOTATSIYA

Maqolada istiqloq davri o`zbek she`riyatida folklor sinteziga murojaat qilish tamoyilining kuchayishi, mazkur davrda ijod qilgan shoirlar folklorga xos an`analar, janrlar, obrazlar, mifologik qarashlar sintezi orqali davr muammolarini yoritishga erisha olganligi asoslangan. Shuningdek, maqolada epos va she`riyat sintezi, baxshi obrazi sintezi g`oyaviy konsepsiya ifodasida vosita bo`lganligi Usmon Azim va Yo`ldosh Eshbek she`rlari tahlili orqali dalillangan, mifologik qarashlar sintezining namoyon bo`lishi Ismoil To`lak, Mahmud Toir va Yo`ldosh Eshbek kabi shoirlar she`rlari tahlili orqali yoritilgan.

Kalit So`zlar: Sintez, badiiy sintez, folklor sintezi, she`riyat, epos

ÖZ

Makale, bağımsızlık dönemi Özbek şiirinde folklor sentezine başvurma ilkesinin güçlendirilmesi ve bu dönemde yaşamış olan şairlerin folklor geleneklerinin, türler, imaj ve mitolojik görüşler sentezi yoluyla dönemin sorunlarına ışık tutabilme esasına dayanmaktadır. Ayrıca, destan ve şiir sentezinin, bahşi imajının sentezinin ideolojik kavramın ifadesinde bir araç olduğu, Usman Azim ve Yoldosh Eşbek'in şiirlerinin analiziyle kanıtlanmıştır, mitolojik görüşlerin sentezinin tezahürü ise İsmail Tolak, Mahmud Toir ve Yoldosh Eşbek gibi şairlerin şiirlerinin analiziyle ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sentez, sanatsal sentez, folklor sentezi, şiir, destan

ABSTRACT

The article is based on the strengthening of the principle of resorting to folklore synthesis in the Uzbek poetry of the independence period, and the fact that the poets who created during this period were able to illuminate the problems of the time through the synthesis of folklore traditions, genres, images, and mythological views. Also, in the article, it is proven through the analysis of poems of Usman Azim and Yuldash Eshbek, that the synthesis of epic and poetry, the synthesis of the image of Bakhshi is a tool in the expression of the ideological concept, synthesis of mythological views is illuminated through the analysis of the poems of poets such as Ismail To'lak, Mahmud Toir and Yoldosh Eshbek. During the period of independence, Uzbek poetry underwent unique evolutions and renewals, and the principle of referring to folklore developed in various forms during this period as well.

Keywords: Synthesis, artistic synthesis, folklore synthesis, poetry, epic

Kirish

Jahon folklorshunosligi va adabiyotshunosligida folklor hamda yozma adabiyot munosabatlari, folklor an`analarining barcha davrlar adabiyoti taraqqiyotida yetakchi tamoyil ekanligi, adabiyot va folklor sintezi kabi masalalarni yoritish ilmiy muammo sifatida tadqiq etilib kelinmoqda. O`zbek adabiyotshunosligida ham adabiyot va folklor sinteziga murojaat qilish tamoyilining kuchayishi, xususan, o`zbek she`riyatida namoyon bo`lish holatlari kabi masalalar asosida yaratilgan ilmiy-nazariy konsepsiyalar shakllandiki, bu holat istiqloq davri she`riyatida qanday voqe` bo`layotgani

masalasi yoritishni adabiyotshunoslik va folklorshunoslik oldidagi dolzarb vazifalaridan biriga aylantirdi. Turli nazariy adabiyotlarda “sintez termini yunoncha—synthess—qo‘shiluv, birikuv ma‘nolarini anglatuvchi so‘zdan olingani, u real borliqdagi moddiy holda tafakkurga xos barcha narsalarning yagona yaxlitlikda, tugallikda voqe bo‘lishini bildirishi” (Imomova, 2021, b. 5), “mazmunan turli ko‘rinishdagi birliklar, narsa va hodisa, tushunchalarni umumlashtirish, uyg‘unlashtirish, biriktirish hodisasini anglatishda ishlatilishi” (Davronova, 2019, s. 15) aytiladi. Sintezning tabiiy va badiiy sintez turlari mavjud bo‘lib, tabiiy sintez biologik jarayon sifatida yuzaga chiqsa, badiiy sintez ijodkor faoliyati bilan bog‘liq holda shakllanadi. “Badiiy sintezning tabiiy sintezdan farqli bo‘lgan asosiy jihati esa u dastlab ijodkor yaratuvchining ongida hosil bo‘ladi, so‘ngra voqelikda ro‘yobga chiqadi. Adabiyotda badiiy sintez hodisasining yuzaga kelishi ijtimoiy, ma‘naviy, mafkuraviy jarayonlarning ta‘siriga bog‘liq bo‘lishi bilan bir qatorda, eng avvalo, ijodkorning qiziqishi, intellektual darajasi, orttirgan tajribasi, dunyoqarashi, tafakkur va tasavvurining qamrov doirasi kabilar asosiy omillar bo‘lib xizmat qiladi. Badiiy sintez obraz, g‘oyalar, an‘analari, madaniy, mintaqaviy va folklor kabi turli sathlarda yuzaga kelishi mumkin.” (Imomova, 2021, b. 6)

Badiiy sintezning adabiyotshunoslikdagi mohiyati haqida ham turlicha fikrlar mavjud: “Adabiyotda ham bu tushuncha yaqin bir-necha yildan buyon mavjud bo‘lib, ikki xil ma‘noni ifodalaydi. Birinchisi biror badiiy asar ustidan qilingan umumiy qissadan hissa tarzidagi xulosalar, ikkinchisi ikki xil yot tushunchaning yonma-yon qo‘llanilishi, birikuviga nisbatan aytiladi.” (Muhammadjonova & Ergasheva, 2022, b. 227). Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinadiki, badiiy sintez mazmunan turli ko‘rinishdagi, ikki xil asosga egaligi aniq ko‘rinib turgan hodisalar qorishuvi asosida shakllangan badiiy yaratq ekan.

Adabiyot va folklor sintezi qadimdan mavjud bo‘lgan jarayon bo‘lib, turli davrlarda turlicha namoyon bo‘ladi. Eng qadimgi adabiy yodgorliklar va epos sintezi munosabati haqida N. Rahmonov: “Eposlar yodnomalar uchun murakkab adabiy sintez komponentlardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Adabiy sintez yodgorliklarning butun tarkibida bor” (Rahmonov, 2022, b. 32) deydi. Eng qadimgi turkiy adabiyot folklor zaminida, folklor sintezi asosida shakllanishining o‘zi folklor sintezining turli davrlar adabiyotida yetakchi tamoyil sifatida muhim ahamiyat kasb etishini anglatadi.

Istiqlolga erishilgandan so‘ng adabiyotda evrilishlar, yangilanishlar yuz berdi, bu holat ijodkorlarning folklor an‘analari va folklorizmlardan foydalanishdagi estetik pozitsiyasining yangilanishiga, adabiyot va folklor sinteziga murojaat qilish tamoyilining kuchayishiga, folklor sintezi ta‘sirida she‘rlar yaratilishiga zamin yaratdi. Istiqlol davri o‘zbek she‘riyatida tom ma‘noda turli ohanglar, an‘analari, janrlar, obrazlar, mifologik qarashlar sintezi yuz berdiki, bu holat mazkur davrda ijod qilgan shoirlar ijodida ham yaqqol bo‘y ko‘rsatdi. Istiqlol davri o‘zbek she‘riyatida folklor sintezining quyidagi shakllari namoyon bo‘lmoqda:

1. Epos va she‘riyat sintezi, 2. Mifologik qarashlar sintezi.

1. Epos va She‘riyat Sintezi

Istiqlol davrida xalq eposlari va she‘riyatning sintezlashuv jarayonlari yuz berdi. Mazkur davrda ijod qilgan Usmon Azim, Yo‘ldosh Eshbek kabi shoirlar eposlarga murojaat etish orqali, ya‘ni o‘tmish va bugun (yangi zamon)ni sintezlash orqali o‘z davri muammolarini, o‘ziga zamondosh bo‘lgan insonlarning millat, uning o‘tmishi, kelajagi haqidagi kechinmalarini yoritdilar. Natijada epos va she‘riyatning sintezlashuvi yuz berdi va eposga xos voqelik tasviri, ifoda usuli, obrazlar sintezi shoirlarga g‘oyaviy maqsadini ifodalashda cheksiz imkoniyatlar berdi.

Usmon Azimning “Yodgorning Ultontoz jallodlariga aytganlari” nomli she‘rida ham “Alpomish” dostoni syujeti voqeligi orqali shoir o‘z davrining fojiasi o‘laroq bilgan muammolarini bera olgan. She‘r ijroviy lirika namunasi bo‘lib, Yodgor tilidan beriladi:

Otam zindondadir, men xali yoshman,
Sag‘ir yuragimda g‘ussa kengligi.
Qamchining yomg‘iri o‘tdi-ku boshdan,
Ura ber, ura ber, navbat seniki (Azim, 2010, b. 63).

Usmon Azim “Alpomish” dostonidagi Yodgorning Ultontoz tomonidan kaltaklanishi epizodi orqali o‘tmish va bugun voqeligini umumlashtiradi, ya‘ni eposga xos mutlaq uzoq o‘tmish voqeligi yangi zamon voqeligidagi muammo ifodasiga xizmat qilgan, ya‘ni epos va she‘r xronopi sintezlangan. Olti banddan iborat ushbu she‘rda lirik syujet epos voqeligi asosida rivojlantiriladi. She‘rning to‘rt misradan iborat yakuniy bandi Alpomishning chohdan chiqishi haqidagi xabarni berish bilan xulosalanadi:

Shamolda zarraday uchadi olam,
Davronlar, zamonlar qatra elniki!
Alpomish zindonlan chiqdi – bilmaysan! –
Ura ber, ura ber, navbat seniki

She'rdagi Yodgor– el, Ultontoz jallodlari– bosqinchilar, Alpomish esa ozod yurt ramzi sifatida shoirning ozod el haqidagi orzularini ifodalashga xizmat qilgan. Usmon Azimning “Baxshiyona” turkumidagi Kuntug'mishbeka chorlovi, Boybo'ringning otasiga nasihati, Oybarchin va Alpomishning g'oyibona qurgan suhbat berilgan she'rlari ham epos syujeti asosida yaratilgan bo'lib, ular eposga xos ifoda uslubi va she'riy kontekst sintezi asosida shakllangan.

Yo'ldosh Eshbekning har bandi to'rt misrali, 14 banddan iborat “Qo'rquv” nomli she'rining ilk bandi “Alpomish” dostonidagi Barchinoydan Alpomishga chopar kelishi epizodi bilan boshlanadi:

Barchinoydan bir chopar keldi,
Xabar keldi mushfiq paridan,
Yo'llar pastda qoldi o'ralib,
Ko'zlari to'rt mushtiparidan (Eshbek, 1991, b. 17).

She'rning lirik syujeti “Alpomish” eposidagi epizod tasviri asosida rivojlantiriladi:

“Barchinoyga qilingan taklif

Haqoratdir mening elimga”– deya Alpomish Barchinoyni qutqarish uchun qalmoqlar yurtiga yo'l oladi va “Nahot endi Barchinoyga kechiksam, Musofir bu yo'llar aro ichiksam”deya qo'rquvga tushadi. Shoir Alpomishning Barchinni qalmoqlar qo'lidan qutqarish uchun ketishi epizodi tasviri orqali botirning yuragidagi yor– orni yo'qotish qo'rquvi o'z davrida yo'qolib borayotganiga ishora qiladi. She'rning xulosa vazifasini o'tovchi yakuniy bandida shoirning g'oyaviy niyati yuzaga chiqadi:

Shunday qo'rquv botirlarni tark etmasin,
Shunday qo'rquv dillarga doim to'lsin,
Bizday no'noq bu qo'rquvni sharh etmasin,
Bu qo'rquvga olam jahon sharaf bo'lsin! (Eshbek, 1991, b. 118)

Davr voqeligi, xalq dostonlari an'analari asosida shakllangan ijodkor intellekti va badiiy mahorat asosida shakllangan badiiy sintez she'rning ta'sir kuchini oshirishga xizmat qilgan.

Bizga ma'lumki, xalq dostonlari qadimdan so'z va musiqa san'atlari sintezi asosida yuzaga chiquvchi sinkretik janr hisoblanadi. Xalq dostonlarini kuylovchilar baxshi, xalfa, oqin, shoir kabi nomlar bilan atalib kelingan. Qadimda baxshi ustod, ruhlar olami bilan bog'lanuvchi shomon, xalq qahramonlarining yurt uchun qilgan ulug' xizmatlarni kuylab, o'quvchi qalbiga ulardek qahramon bo'lish ishtiyoqini soluvchi shoir kabi ma'nolarda kelgan. Bu haqda folklorshunos olim Jabbor Eshonqul: “Baxshi so'zining: terma va dostonlarni yoddan kuylovchi, avloddan avlodga yetkazuvchi san'atkor, ustod, ruhoni, kohin, ma'rifatchi, yo'lboshchi, jarroh, kotib kabi ko'plab ma'nolari bor. Badiiy ijoddagi epik ijodkor obrazida esa yuqoridagi ko'pgina xususiyatlar qorishiq holda keladi”– deydi (Eshonqulov, 2023, b. 138). Usmon Azim va Yo'ldosh Eshbek baxshi haqidagi ushbu mifologik va xalqona qarashlarni sintezlash orqali millatni g'aflat uyqusidan uyg'otish, milliy o'zlikni anglash kabi g'oyalarini ifodalashga erishdilar. Usmon Azim va Yo'ldosh Eshbek baxshi obrazi sintezi orqali o'zlarining yurt taqdiri, millat kelajagi, o'zlikni anglash, mudroq xalqni uyg'otish kabi g'oyaviy qarashlarini ifodalaydi. Usmon Azimning Elbek baxshi, Elomon baxshi, Bovir baxshi obrazlari, Yo'ldosh Eshbekning Gala bobo kabi obrazlari xalq dostonlaridagi baxshi obrazi sintezi asosida yaratilgan.

Usmon Azimning “Baxshiyona” turkumidagi she'rlarni Elbek va Elomon baxshilar birlashtirib turadi. Shuningdek, Elbek va Bovir baxshi tilidan berilgan qo'shiqlarda shoir baxshi tilidan so'zlaydi go'yo. Ushbu turkumdagi she'rlarda eposga xos voqelikni nasrda berish, kechinmalar tasvirini nazmda (dostonlarga xos 7 bo'g'inli) berish an'anasi saqlangan va baxshi obrazi orqali shoir elini, yurtini yorug'likka olib chiqishni, uni ma'naviy tarbiyalashni maqsad qilgan:

Elbek baxshi Alpomishlikni orzu qiladigan yigitlar davrasida shunday qo'shiq aytgan ekan:

Boychiborda uchmasang –
Alpomishlik qaydadir?
Yor izidan tushmasang –
Alpomishlik qaydadir? (Azim, 2010, b. 53-54)

Shoir ritorik so'roq asosidagi savollariga she'rning ikkinchi qismida javob berish bilan xulosalaydi:

Qaydadir-o, qaydadir,
Savollarim qaytadir?

Shoir ko'nglim bu so'zni,
Bolam, senga aytadir.

Baxshi obrazi sintezi shoirga o'z g'oyaviy konsepsiyasini o'quvchiga ishonarli, unga ayon bo'lgan voqelik asosida berishga xizmat qilgan.

Yo'ldosh Eshbekning "Boychibor" she'ridagi Gala bobo obrazi ham baxshi obrazi sintezi asosida yuzaga kelgan. Ushbu voqeaband she'r retrospektiv syujet asosiga qurilgan bo'lib, shoir lirik qahramonning Gala bobodan eshitgan "Alpomish" dostonidagi voqelik tasviri bilan o'z davri voqeligi tasvirini qorishtirib yuboradi:

Esimda bor biz bir to'da murg'akkina bolalar,
Tinglar edik Gala bobo dostonlarin berilib.
Mung'ayardik xush do'mbira qilsa nogoh nolalar,
Bek Alpomish g'olib kelsa qo'yar edik kerilib (Eshbek, 1991, b. 83).

Alpomishning mardligi, Barchinning matonati, Boychiborning bardoshidan kuylovchi dostonlardagi umumbashariy g'oyalar asosida tarbiyalangan lirik qahramonning Quvvatqul jo'rasi bilan tortishuvi epizodini tasvirlash bahonasida shoir o'zining g'oyaviy maqsadini beradi:

Shundan beri yigirma yil o'tib ketdi oradan,
Kattalarning ichida ham Quvvatqullar bor ekan.
Lekin xamon men ularga hayqiraman: Barchin bor!
Ana oppoq bulutlarning orasida Boychibor!

Shoir va lirik qahramon uchun "Alpomish" oddiy qo'shiq emas. U ajdodlarning vatan va uning taqdiri haqidagi orzu va armonlari mujassamlangan qo'shiq:

Sen nur kabi yayrab uchgin sen qo'shiqsan Boychibor!
Nokaslarning qo'shiq bilan axir qanday ishi bor ! (Eshbek, 1991, b. 84)

She'rdagi Alpomish, Barchin va Boychibor – el-u yurt ramzi, dostonlardagi umumbashariy g'oyalar asosida tarbiyalangan lirik qahramon esa Gala bobo dostonlari asosida fikri teranlashgan, Quvvatqullarga qarshi kurashuvchi qalbi uyg'oq inson. Shoir baxshi obrazi sintezi orqali yurtni g'aflat uyqusidan uyg'otuvchi, milliy o'zlikni tanituvchi, dostonlar aytish orqali ularni mard, jasur va vatanparvar qilib tarbiyalovchi lirik qahramon kechinmalarini tasvirlashga erishgan.

Sharifa Salimovaning "Baxshiyona" turkumida ham el baxshisi obrazi allalari yodidan ko'tarilgan ayollarga qarata:

Qaddingni tik tut, ayol,
Alamlaring yut, ayol.
Boq bu besh kunlik dunyoda,
Kimning baxti but, ayol

deyish orqali "o'z elini tufroqqa otgan, o'z tilini sotgan" ilonlar hiylasini anglashga chaqiradi.

Alla aytgan tilingni
Sotgan asli kim edi?
O'z elini tufroqqa otgan,
O'tgan asli kim edi?
Qo'y, titrama, tilidan
Tonganlar ko'p dunyoda.
To'tiqushga aylanib,
Qolganlar ko'p dunyoda.
Turgil, endi ajratgil,
Haq so'z ila ro'yoni (Salimova, 2022, b. 19).

Baxshi so'zlaridan ruhsiz tanasiga jon kirgan ayol "quriyotgan ummon sohillari tomon yo'l olibdi" deyiladi "Baxshiyona"ning xulosa vazifasini bajaruvchi so'nggi qismida. Baxshi obrazi ushbu asarda ayollarni g'aflat uyqusidan uyg'otib, yosh avlodni vatanga muhabbatli qilib tarbiyalashga chaqiruvchi obraz sifatida keladi.

Shu o'ringa shuni ham ta'kidlash lozimki, bu davr adabiyotidagi epos va she'riyat sintezi, baxshi haqidagi mifologik qarashlar sintezi, doston voqeligining hozirgi zamon voqeligi bilan sintezi kabi jihatlar ko'zga tashlangan ekan, ular folklordagi baxshilardan nimasi bilan farq qiladi, degan haqli savol tug'iladi. Bu davr adabiyotida yaratilgan baxshi obrazi elni ga'flat uyqusidan uyg'otuvchi, unga o'zligini anglatuvchi, farzandlarni vatanga muhabbatli qilib tarbiyalashga undovchi, xullaski, xalqni yorug' kunlarga olib chiquvchi, yovni tanituvchi va uning hiylalariga qarshi sabot bilan kurashuvchi g'oyaviy rahnamo sifatida gavdalanadi. Yuqorida tahlilga tortilgan har uch ijodkor ijodida baxshi obrazi ana shunday talqinlarda keladi.

2. Istiqlol Davri O'zbek She'riyatida Mifologik Qarashlar Sintezi

Istiqlol davrida ijod qilgan ijodkorlar mifologik qarashlar sintezi asosida ham o'z davri muammolarini yoritganlar. Mifologik qarashlar sintezi sintezlashgan folklorizmlar asosida yuzaga chiqadi. Bu haqida B.Sarimsoqov: "... sintezlashgan folklorizmlar asosida yaratilgan asarda xalq e'tiqodi, uning dahosi yaratgan durdonalarning ratsional mag'zi ijodkor g'oyasi, uning estetik prinsiplari, davr talabi va muammolari bilan shu qadar kirishib, uyg'unlashib ketgan bo'ladiki, aksariyat hollarda ularning chegarasini belgilash mumkin emas" (Sarimsoqov, 2017, b. 357) deydi. Istiqlol davrida ijod qilgan Ismoil To'lak, Mahmud Toir va Yo'ldosh Eshbek kabi shoirlar ijodida mifologik qarashlar sintezi asosida g'oyaviy konsepsiyani yuzaga chiqarish yetakchilik qiladi. Ismoil To'lakning "Kech kuz" she'ri dualistik qarashlar sintezi asosida yaratilgan bo'lib, shoir o'lib tiriluvchi tabiat haqidagi mifologik qarashlarni davr muammolari bilan bog'lagan holda asar to'qimasiga olib kirish orqali folklor materiallarini sintez qila olgan:

Dala chetidagi bir juft cho'kirtak

Qora bulutlarga boqadi qotib.

Qishning qora elchis – Qarg'a

Mening yuragimda g'azab uyg'otib.

Yalang'och shoxlarga cho'zar kekirtak (To'lak, 2007, b. 132).

Bizga ma'lumki, qish o'zida tabiatning o'limini, qora qarg'a esa xaos kuchlari vakili, qora bulut esa yovuzlik semantikasini anglatadi. Lirik qahramonning yuragida g'azab uyg'onishiga "dala chetidagi bir juft cho'kirtak"ning qora bulutlarga qotib boqishi, "qora qarg'alarga qo'noq bo'lishi", qora qarg'alarning yalang'och shoxlarda qag'illagi sabab bo'lmoqda (Cho'kirtak so'zi izohli lug'atda "chaqirtikanakday o'tkir siniq-metrik shox, ildiz, poya va shu kabi" ma'nolarni anglatishi bayon qilingan – ta'kid bizniki). Qora qarg'aning "kekirtagining cho'zishi" uning qish – zulm, istibdodni chorlashiga, uning yovuz niyati insonlar boshiga solishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarga sabab bo'lmoqda. O'lkani qish sovug'i – zulm, istibdod egallagan, natijada:

G'o'za uchidagi oq ko'sak, beso'z –

Sovuq niyatlarga boqadi tikka.

Shoirning ushbu she'rida mif va afsonalardagi mifologik qarashlar sintezi asosida shakllangan cho'kirtak, qora bulut, qish, qora qarg'a, sovuq, bahoriy kurtak kabi ramzlar vositasida paxta yakkahokimligi bilan bog'liq davr muammolari yoritilmoqda.

Mahmud Toirning "Otamning so'zi" she'ri afsona va rivoyatlarga xos ifoda usuli va she'riy kontekst sintezi asosida shakllangan bo'lib, she'r sarlavhasidan keyin badiiy-kommunikativ vazifa bajaruvchi nasriy qism beriladi: O'tmishda bir mo'ysafid kuni bitib, dunyodan o'tishiga ko'zi yetgach, yoniga yolg'iz o'g'lini chorlabdi:

-O'g'lim, men butun umr halol mehnat qildim, seni ham halollik bilan tarbiyaladim. Yaratgandan umidim shuki, mendan keyin ham halol yashagaysan. Tag'in: "Otam olamdan o'tdi-ku, meni kim nazorat qilardi? degan xayolga borma. Sen o'tirgan yerlarda tangadek nur tushadigan bo'lsa, shu yerdan mening ruhim seni kuzatib turadi (Mahmud Toir, 2022, b. 21). Ushbu kirish qismini bajaruvchi qaydda shoir xalq afsonalariga xos o'tmish voqeligidagi xayoliy uydirma hamda doston va ertaklardagi otaning farzandga nasihat qilish motivi orqali ajdodlar va avlodlar munosabati, o'tmish va kelajak haqidagi qarashlarini ifodalaydi:

Derazadan tushgan nurda, o'g'lim, mening ko'zim bor,

Elga qilgan savobingda bilki, yorug' yuzim bor,

Gar g'aflatda yiroq ersang, vujudingda o'zim bor,

Bolam, otam o'lgan dema, men o'zingda yashayman,

Diling, tiling bir bo'lsa gar men so'zingda yashayman.

Mahmud Toir ushbu she'rida xalqimizning jon va ruhlari haqidagi animistik qarashlari, shuningdek, ajdodlar homiyligi haqidagi manistik qarashlarini ifodalovchi afsona va rivoyatlar mohiyatini sintez qilish orqali poetik mazmunni shakllantira olgan:

Farzand inson ortidagi yonib qolgan chiroqdir,
Chiroq yoqsang, parvonaman, ruhim mening uyg'oqdir,
Sen unutm, oxiratda har daqiqang so'roqdir,
Bolam, otam o'lgan dema, men o'zingda yashayman,
Jondan aziz suygan o'g'ling ham qizingda yashayman.

Shoir she'rdan marhumlar ruhi uchun chiroq qo'yish udumi, oxirat va undagi so'roq qilinish haqidagi esxatologik qarashlar hamda chiroq ramzi orqali o'zbek xalqiga xos etnomadaniy kontekstni bera olgan. Shuningdek, she'r har bandi besh misrali to'rt banddan iborat bo'lib, muxammasga xos qofiyalangan (b-b-b-a-a, v-v-v-a-a). Shoir har bandning to'rtinchi misrasida "Bolam, otam o'lgan dema, men o'zingda yashayman" takrorini berish orqali asardagi didaktik ruhni ta'sirchanligini oshira olgan.

Yo'ldosh Eshbek to'rt misrali yetti banddan iborat "Ona duosi" she'rining yondosh matni bo'lgan she'r sarlavhasining o'ziyoq ushbu she'rning xalq og'zaki ijodidagi safar duolari sintezi asosida shakllanganligini ko'rsatadi. Shoir ushbu she'rini xalq ertak va dostonlariga xos farzandga nasihat qilish motivi stilizatsiyasi asosida yaratadi hamda safar duolari haqidagi mifologik qarashlar sintezi orqali umrboqiy insonparvarlik g'oyalarni o'quvchi qalbiga singdirishga harakat qiladi:

Safar qilsang oq yo'l, bolam, omon yur,
Razildan qoch va oqillar tomon yur,
Ukalarimga sog'intirmay kelib tur,
Hech bo'lmasa ikki enlik xat bit, bolam (Eshbek, 1991, b. 120).

She'rning lirik kirish vazifasini bajaruvchi ilk bandida onaning bolasiga qilgan nasihatlar asosidagi tematik kompozitsiya keyingi bandlarda rivojlantirib boriladi:

Shoir bo'lsang yomonlikka o'q bo'lgin,
Dardlilarning dillarini yorit, bolam.

Yoki

Pastlik qilma Alpomishning avlodisan,
Muhtojlarning g'amlarini arit, bolam.

She'rning so'nggi bandi safar duolari kompozitsiyasiga xos xulosaviy qism bilan yakunlanadi:

Yo'ling ochiq bo'lar, bo'lsang sen ochiq qo'l,
Ovmin endi, polaponim, senga oq yo'l.

Shoir she'rdan folklor asarlariga xos bo'lgan yuksak g'oyalarni sintez qila olgan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, istiqlol davri o'zbek she'riyatida folklor sinteziga murojaat qilish tamoyili kuchaydi, natijada an'analar, janrlar, obrazlar, mifologik qarashlar sintezi orqali shoirlar o'z davri muammolarini yoritishga erishdilar. Istiqlol davrida ijod qilgan Usmon Azim va Yo'ldosh Eshbek kabi shoirlar epos va she'r, epos va alla, epos va qo'shiq janri (musiq) sintezi, baxshi obrazi sintezi orqali zamondoshlari kechinmalarini yoritishga, millatning o'tmishi va kelajagi haqida g'oyalarni o'quvchiga singdirishga erishganlar. Shuningdek, Ismoil To'lak, Mahmud Toir va Yo'ldosh Eshbek kabi shoirlar ijodida mifologik qarashlar sintezi barcha davrlar uchun muhim bo'lgan insonparvarlik g'oyalari ifodasiga, vatan, yurt ozodligi, millat kelajagi haqidagi xalqimizning barcha davrlarda muhim bo'lgan mavzularni yoritish maqsadiga yo'naltirilgan.

Istiqlol davri o'zbek she'riyatida folklor sinteziga murojaat qilish tamoyili kuchaydi, natijada an'analar, janrlar, obrazlar, mifologik qarashlar sintezi orqali shoirlar o'z davri muammolarini yoritishga erishdilar. Istiqlol davrida ijod qilgan Usmon Azim, Yo'ldosh Eshbek, Sharifa Salimova kabi ijodkorlar epos va she'r, epos va alla, epos va qo'shiq janri (musiq) sintezi, baxshi obrazi sintezi orqali zamondoshlari kechinmalarini yoritishga, millatning o'tmishi va kelajagi haqidagi g'oyalarni o'quvchiga singdirishga erishganlar. Epos va she'r sintezi doston syujetidan parcha keltirish, doston obrazlari nomini keltirish, ularga ishora qilish (talmeh tasvir vositasi) orqali amalga oshirilgan. Shuningdek, Ismoil To'lak, Mahmud Toir va Yo'ldosh Eshbek kabi shoirlar ijodida mifologik qarashlar sintezi barcha davrlar uchun muhim bo'lgan insonparvarlik g'oyalari ifodasiga, vatan, yurt ozodligi, millat kelajagi haqidagi xalqimizning barcha davrlarda muhim bo'lgan mavzularni yoritish maqsadiga yo'naltirilgan.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Adabiyotlar/Kaynaklar/ References

Azim, U. (2010). *Fonus*. Sharq Nashriyoti. (In Uzbek)

Davronova, Sh. (2019). *Istiqlol davri O'zbek romanlarida Sharq va G'arb an'alarining badiiy sintezi*. Samarqand Davlat Universitet Nashriyoti. (In Uzbek)

Eshbek, Y. (1991). *Mangu masofa*. Adabiyot va San'at Nashriyoti. (In Uzbek)

Eshonqulov, J. S. (2023). Baxshi obrazining mifopoetik talqini. (J. Eshonqulov, O. Axmedova & B. Matyoqubov, Mas'ul muxarrirlar), *Zamonaviy baxshichilik san'ati: Oltin merosning yangi ohanglari mavzusidagi III xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya* (b. 136-144). Nodirabegim Nashriyoti. (In Uzbek)

Imomova, G. M. (2021). *O'zbek hikoyalarida badiiy sintez shakllari va ijodkorning poetik kontseptsiyasi*. Qarshi Universitet Nashriyoti. (In Uzbek)

Muhammadjonova, G., & Ergasheva, F. I. (2022). Xalq dostonlarida badiiy sintez: So'z va musiqa san'atlari asosida. *International Scientific Journal of Biruni*, 1(2), 227-232. (In Uzbek)

Rahmonov, N. (2022). *Folklor va yozma adabiy aloqalar*. Nashriyot. (In Uzbek)

Salimova, Sh. (2022). *Tanlangan asarlar*. Adabiyot Nashriyoti. (In Uzbek)

Sarimsoqov, B. (2017) Folklorizmlar tipologiyasiga doir: XX asr O'zbek folklorshunosligi. *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi*. Davlat Ilmiy Nashriyoti.

To'lak, I. (2007). *Erk shabadalari*. Nihol Nashriyot. (In Uzbek)

Toir, M. (2022). *Tanlangan asarlar*. Adabiyot Nashriyoti. (In Uzbek)

“Hayratu-l-Abror” da Baqo Talqini

“Hayretül-Ebrâr” da Beka Kavramı

Interpretation of Baqo in "Hayratu-l-Abror"

Shahnoza KAXXAROVA

Xalqaro Innovatsion Universiteti, Pedagogika va
Iqtisodiyot Fakulteti, Ijtimoiy-Gumaniter Fanlar
Kafedrası, Qarshi, O'zbekiston

International Innovation University, Faculty of
Pedagogy and Economics, Department of Social and
Humanities, Karshi, Uzbekistan

Geliş Tarihi/Received 02.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 24.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.05.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Shahnoza Kaxxarova
E-mail: shaxnozaqahhorova7331@gmail.com

Atif: Kaxxarova, Sh. (2024). “Hayratu-l-
Abror” da baqo talqini. *Comparative Turkish
Dialects and Literatures*, (5), 9-16.

Cite this article: Kaxxarova, SH. (2024).
Folklore synthesis in the Uzbek poetry of the
independence period. *Comparative Turkish
Dialects and Literatures*, (5), 9-16.

Content of this journal is licensed under a Creative
Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives 4.0 International License.

ANNOTATSIYA

Maqolada tasavvuf va unga aloqador tushunchalarning Islom bilan chambarchas bog'liq ekaniga shubha yo'q. Tasavvuf falsafasini, ayniqsa, fano va baqo masalasini jiddiy o'rganish, uning Sharq falsafasi, badiiy adabiyotidagi talqinlari mohiyatini to'la ochib berish va dunyo ilm-faniga taqdim eta olish juda dolzarbdir. Demak, O'zbek mumtoz adabiyoti, xususan, Alisher Navoiy ijodidagi fano, baqo talqinlarini maxsus tekshirish ayni nuqtai nazardan ham ahamiyatli. Ushbu maqolada Hazrat Alisher Navoiyning “Hayratu-l-abror” asarida baqo maqomi, solikning baqoga olib boradigan fano martabalari, solikni fano va baqoga olib boruvchi: lymon, Islom, adolat, karam, adab, qanoat, vafo, ishq, rostlik, ilm kabi bir qancha fazilatlarga alohida-alohida to'xtalib o'tildi, ularning mohiyati xususida mutasavvufning nazariy qarashlari va ushbu martabalarining badiiy talqini masalasi tahlil etilgan. Shu bilan birga ushbu maqolada fano va baqo talqini masalasi Alisher Navoiyning lirik janrdagi asarlaridan liro-epik asarlaridagi farqlari ochiqqlangan.

Kalit So'zlar: Solik, maqom, suluk, fano, baqo

ÖZ

Tasavvuf ve benzeri fikirler tartışmasız bir şekilde İslam ile güçlü bir şekilde ilişkilidir. Doğu felsefesi ve edebiyatındaki yorumlarını tam olarak anlamak ve bunları küresel ölçekte bilim camiasına aktarabilmek için tasavvuf felsefesini, özellikle de fena ve beka kavramıyla ilgili olarak derinlemesine incelemek çok önemlidir. Dolayısıyla, aynı perspektiften bakıldığında, Özbek klasik edebiyatının önde gelen isimlerinden Alishir Nevai'nin eserlerinde “fena” ve “beka”nın nasıl yorumlandığı da önem arz etmektedir. Bu makalede Hazret-i Alishir Nevai'nin “Hayratü-l-Ebrar” adlı eserinde beka makamı, saliki, beka ve fena makamına ulaştran aşamalar gibi iman, İslam, adalet, ahlâk, edep, kanaat, sadakat, sevgi, doğruluk, bilgi vb. pek çok konuya değinilmiş, mutasavvıfların bu makamların özüne ilişkin teorik görüşleri ve sanatsal yorumları incelenmiştir. Aynı zamanda makalede beka ve fena makamı kavramlarının yanı sıra Alishir Nevai'nin lirik türdeki eserleri ile lirik-epik eserleri arasındaki farklar da ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sâlik, makam, sülük, fena, beka

ABSTRACT

Sufism and similar ideas are unquestionably strongly associated with Islam. In order to fully understand their interpretations in Eastern philosophy and literature and to transfer them to the scientific community on a global scale, it is very important to study sufi philosophy in depth, especially in relation to the concept of fano and baqo. Therefore, from the same perspective, it is also important how “fano” and “baqo” are interpreted in the works of Alisher Navoi, one of the leading figures of Uzbek classical literature. In this article, in Hazret-i Alishir Navoi's “Hayratü-l-Ebrar”, many topics such as the maqam of baqo, the stages that lead the saliah to the maqam of baqo and fano, such as faith, Islam, justice, justice, morality, manners, decency, conviction, loyalty, love, truthfulness, knowledge, etc., the theoretical views and artistic interpretations of the Sufis regarding the essence of these maqams are examined. At the same time, in the article, the concepts of the maqam of fano and baqo, as well as the differences between the lyrical works of Alishir Navoi and his lyrical-epic works are also revealed.

Keywords: Solik, maqom, suluk, fano, baqo

Kirish

Fanofilloh – Xudoni bilish, baqobilloh esa Xudoni topish, Xudo bilan birga bo'lishdir. XI asr olimi Ibn al-Furaqga ko'ra, aynu-l-yaqin baqoning aynan o'zidir (Ibn Fûrek, 2014). Fano Ollohni bilish, tanishda sayr etiladigan sayru suluk maqomlarining nihoyasi emasdir. Bu masalada Ibn Arabiy

“Futuhot”da zikr etishicha, ba’zi so’fiylar fanoni borish mumkin bo’lgan so’nggi maqom deb hisoblaganlar. Holbuki, fanodan so’ng *komil maqom*, *komil boqish*, *komil mushohada* deya ta’riflanuvchi *baqo* maqomi boshlanadi. Ammo Ibn Arabiy “Fususul-hikam”da “Agar Haq zohir bo’lsa, xalq Unda yashirin va botindir”, -deydi. Bu asarni o’z tiliga tarjima qilgan turk olimi Ahmad Avniy Qonuq ushbu fikrni shunday sharhlaydi: “Haq zohir va xalq botin, sirli tarzda voqe’ bo’lgan qurbga “*qurbi faroiz*” derlar. Chunki vujudning asli Haqdir, bu vujud vojib va farzdir hamda bu qurbning sohibi mahbubi ilohiydir. Uning suluki jazbadan so’ngradir, baqosi fanosidan avvaldir” (Muhyiddin Ibnü’l-Arabî, 2017, b. 250).

Mazkur qarashlar “maqom va hollarda iyerarxiya kuzatilishi ham, kuzatilmaligi ham mumkin”, -degan xulosaga kelishimizga asos bo’ladi. Hazrat Alisher Navoiyning dostonlari baqo masalasida lirik janrdagi asarlaridan iyerarxik badiiy talqinga egaligi bilan farqlanadi. Ya’ni dostonlarda solikning baqoga yetish uchun qaysi yo’ldan yurishi, qanday manzillarni bosib o’tishi kerakligi aniq tartib va ketma-ketlik asosida, tizimli tarzda tasvirlangan. Ularga ko’ra baqo safarida yo’lovchi, albatta, *talab*, *ishq*, *ma’rifat*, *istig’no*, *tavhid*, *hayrat* hamda *faqru fano* maqomlaridan o’tishi kerak.

Qolaversa, bu yo’lda solikning qanday illatlardan qutilishi, qanday fazilatlarini o’zida shakllantirmog’i shartligi batafsil ochiqdigan. Ikk so’fiylar fano va baqo istilohlarini metafizik mazmunda emas, axloqiy va psixologik ma’noda ishlatishgan (Haqqul, 2021) Shuning uchun ham Abdulkarim Qushayriy “So’fiylar fano istilohi ila yomon, tuban xulqlarning yo’qotilishiga, baqo orqali esa yaxshi va go’zal insoniy sifatlarning yuzaga chiqarilishiga ishorat etishgan”, – deydi (Kuşeyri, 1991, b. 196). Ya’ni fano bandaning nafsoniy orzularidan yiroqlashishi bo’lsa, baqo yomon sifatlarning o’rniga yaxshi va go’zal bo’lgan axloqiy sifatlarning qoyim bo’lishidir.

Navoiy “Lisonu-t-tayr”da buning yo’li riyozat ekanini ta’kidlaydi. Unga ko’ra, riyozat insondagi hayvoniy sifatlarni yo’q qiladi. Kishi shu xilda o’z nafsoniyatini inkor eta olsa, unda ruhiy poklikdan boshqa hech narsa qolmaydi:

*Chun riyozat raf’ etib ruhoniyyat,
Salb bo’lg’och kimsadin nafsoniyat.
Qolmag’ay ruhoniyyatdin o’zga hech,
Sen taxallufdin bu ma’ni ichra kech.*

Inson zotida shunday sharaf mujassam etilganki, agar u o’zidagi yomon axloqni bartaraf etib, fir’avnlikka taqlid etmasa, unda Musoga o’xshash eng yaxshi suratlardan o’zga sifat qolmaydi. Yoki sharaf ganjiga egalik qilib, o’zidagi Abu Jahllik xislatini yo’qotsa, Habibullohdek yuksak sharafga erishadi hamda borlik va yo’qlikdan ogoh bo’ladi. Vahdat me’rojiga chiqib, poklik siridan unga xabar yetadi. Ko’zi vasi nuridan shunday yorishib ketadiki, bu paytda oradan “menlik” va “senlik” yo’qoladi:

*Bordur inson zotida oncha sharaf,
Kim yamon axloqin etsa bartaraf.
Bo’lmasa fir’avnlig’ning payravi,
Qolmas ondin juz sifoti musaviy.
Yo sharaf ganjiga topib ahlliq,
Salb qilsa siyrati Bu Jahlliq.
Shon anga bo’lur Habibullohdek,
Bud ila nobuddin ogohdek.
Kim qilib me’roji vahdatqa guzar,
Li ma’ Olloh sirridin bergay xabar
Vasl nuridin ko’z ul yanglig’ yorur,
Kim aroddin menliku senlik borur.*

Jurjoniy va Qushayriy ham baqoni maqtalguvchi sifatlarning mavjudligi, fanoni esa tuban sifatlarning yo’qolishi o’laroq ta’rif etishgan. (Cürçânî, 2021, b. 58). Ushbu maqolada Navoiyning epik asarlaridagi baqo talqinlari xususida so’z yuritar ekanimiz yuqoridagi asoslarga tayangan holda, avvalo, zikr etilgan jihatga e’tibor qaratmoqni o’rinli deb o’ylaymiz.

Alisher Navoiy epik va liro-epik asarlarida bu kabi illat va fazilatlarining bir qanchasiga alohida-alohida to’xtalib o’tadi. Masalan, “Hayratu-l-abror”da ularning har birini butun bir bob miqyosida batafsil tahlil va talqin qiladi. Quyida baqoga daxldor fazilatlarining badiiy talqinlariga to’xtalamiz.

Iymon Talqini

Baqoga oid go'zal sifat va fazilatlarining boshida, albatta, iymon turadi. Shu sababli, dostonning ilk maqolati ayni masalaga bag'ishlanadi. Bobning nasriy shakldagi kirish qismida ijodkor iymon xususida o'z iqtidori yetganicha fikr yuritmoqchi ekanini ta'kidlaydi: "(Mazkur bob) imon sharxi(dan iborat) bo'lib, "Allohga, farishtalariga, kitoblariga va payg'ambarlariga imon keltirgan har bir kishi (dedi): (Har kimning) qilgan yaxshi amali o'zi uchundir va yomon amali ham o'zining bo'ynigadir" deyilishidan maqsad (imon shundagina iborat) degan gap emas va agar (masalaga yuzaki qaraydiganlar) imon degani shudir, desa, tushungan odamlar (bunday) demaydilar va (shu munosabat bilan) mohiyat daryosida o'z ojizona suzishimni namoyon etmoq va farishtalar uchgan havoda biroz qanot qoqmoq va kitoblarning sahifalari yuzasidan bir necha so'z aytmoq va payg'ambarlar yurgan ko'chada bir necha qadam chopmoq va qiyomat ko'tarilganda tik turmoq va taqdir xususida o'ziga yarasha iqtidor bilan kuy kuylamoq".

Ushbu jumladagi "farishtalar uchgan havoda biroz qanot qoqmoq; payg'ambarlar yurgan ko'chada bir necha qadam chopmoq" kabi birikmalar keladi. Farishtalar va payg'ambarlarning baqodan bahramand ekanliklarini hisobga olsak, iymon masalasidagi fikrlar baqoga daxldorligi yana bir bor o'z isbotini topadi.

Navoiy insonlikning eng birinchi belgisi, nishonasini iymon deb biladi:

*Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki nishoni anga imon erur.*

Keyingi bobda esa iymon talqiniga bag'ishlangan Boyazid Bistomiy haqidagi hikoya beriladi. Navoiy bob so'ngida Haqdan shuni so'raydi:

*Yo Rab, o'shul tuhfani oxir nafas,
Ayla Navoiy ila hamrohu bas.
Qullug'ungga mahkam et imonini,
Aylagil imonidek aymonini.*

Ya'ni, "Yo Xudo, narigi dunyoga olib boriladigan tuhfa (imon)ni Navoiy bilan hamroh qilgaysen va shu kifoy. Uning imonini xizmatingga mahkam qilib, va'dasini imonidek qil!"

Islom Talqini

Navoiy nasriy kirishda Islomning tinchlik, saodat, latofat, muhabbat dini ekanini kitobot san'ati asosida isbotlab ko'rsatadi. Bobning dastlabki baytlaridayoq olamdagi xalqlarni Pok Parvardigor najot ahli va halok guruhiga bo'lishi, ulardan biri sanamlarga sig'inadiganlar, ikkinchisi Islom jamoasi ekani keltiriladi. "Kufr eli malomat yo'lini tutdi, Islom jamoasi salomatlik, sog'lomlik bo'yicha ketdi. Shuning uchun u biriga do'zax o'ti maqom bo'lgan bo'lsa, Islom eli salomatlik uyini tanladi", deydi muallif:

*Olam aro xalqni Yazdoni pok
Ahli najot etti-yu ahli halok.
Bu birisin obidi asnom bil,
Ul birisin zumrai Islom bil,
Kufr eli yo'l topti malomat sori,
Zumrai Islom salomat sori.*

Bu maqolatga Ibrohim Adhamning Ka'baga namoz bilan borgani va Robia Adaviyaga Ka'baning niyoz bila kelgani haqidagi hikoyat ilova qilinadi. Hikoyat so'ngida Ibrohim Adham Robiadan shunday deb so'raydi: "Ey pok qadam, sen farishtalardek, osmonni ham kezib chiqishga qodirsan! Ammo ayt-chi, nima uchun men shuncha yo'l yurib azob chekdim, azobni men chekdimu xazina senga tegdi?"

*Robia dedi anga: "Ogoh bo'l,
Kim necha yil bodiyada borcha yo'l.
Bo'ldi ishing arzi namoz aylamak,
Sheva manga arzi niyoz aylamak.
Sanga samar berdi namozu riyo,
Bizga bu bar berdi niyozu fano".*

Ya'ni, "Tushun! Bir necha yil cho'lda barcha yo'llarni bosib o'tar ekansen, sening ishing namoz o'qimoq bo'ldi, xolos! Men esa Unga istagimni aytdim, ishva, noz qildim, yalinib-yolbordim! Namoz o'qib, riyo qilib, erishgan hosiling shudir. Menga esa yalinib-yolborishim va o'zligimdan kechganligim shu mevani berdi".

Hikoyatdan Robianing baqoga yetganini va bu mevani qo'lg'a kiritishida, eng avvalo, Islom ahli bo'lgani, ibodatni yuksak xushu' bilan amalga oshirgani, o'zlugidan kechgani – fano bo'lgani sababchi ekanini anglash mumkin.

Adolat Talqini

“Al-Adl” – Haqning sifot ismlaridan biri. Baqoda Haq qulida O'zining sifatlari bilan tajalli etadi. Dostonning uchinchi maqolati ana shu sifotning badiiy talqiniga bag'ishlanadi. Garchi bu maqolat “Salotin bobida...” deb nomlangan bo'lsa-da, aslida unda adolat xususidagi nazariy qarashlar bayon qilinadi. Navoiyga ko'ra, eng yuksak va maqtovlarga sazovor Tangri sultonlarning hukmdorlik boshiga podshohlik dubulg'asini shuning uchun kiydirdiki, “ularning adolatlari ko'zining chashmasidagi zilol suv mamlakat bog'ini qondirsin, toki bu bog'da tinchlik va farog'at gullari ochilsin”. Maqolatda shoir adolat haqidagi qarashlarini ochiqlar ekan, keyingi bobda bu fazilatga doir Shoh G'oziy va undan adolat da'vosida bo'lgan kampir haqidagi hikoyatni keltiradi. Bob so'ngida shoir shunday deydi:

*Zoli falakdin necha ko'rsang alam,
Shah chu qilur adl, Navoiy, ne g'am.
Soqiyi gulchehra, ketur jomi adl,
Ko'rki, ne gullar ochar anjomi adl.
Adl ayog'in tutki, bo'lub shod ichay,
Odili davronni qilib yod ichay.*

Qur'onning ilk tasavvufiy ta'vilini amalga oshirgan Abdulloh Tustariy “Zumar” surasi 5-oyatidagi “U zot osmonlaru yerni haq ila yaratgandir” oyatidagi “haq” so'zini “adl” deb ta'vil qiladi. (Uludağ, 2016, b. 24) Bu ham adolatning solikning baqoga yetmog'i uchun naqadar muhimligini ko'rsatadi.

Karam Talqini

Allohning sifot ismlaridan biri “Kariym”dir. U “birov so'ramasa ham, evaz bo'lmasa ham narsalarni ko'plab ato qiluvchi, lutf bilan itob qiluvchi, qarama-qarshiliklardan pok bo'lgan, karamli ishlar va xislatlar sohibi” ma'nosida kyeladi. Baqo topib, bu sifotni o'zida jo qilgan karam sohibini Navoiy shunday ulug'laydi:

*Boshing uza judu saxo afsari,
Afsaring ustida karam gavhari.
Gavhari zoting topib oncha sharaf,
Kim yeti ko'k huqqasin aylab sadaf.
Qadring o'lub torami axzar kibi,
Durru guhar sochmog'ing axtar kibi.*

Ya'ni, “Boshingga kiyganing ehson va saxovat tojidir, tojning ustidagi esa xayru karam gavharidir. Saxiylıktan zoting gavhari shuncha sharaf topdiki, yetti osmondagi eng qimmatbaho toshlar unga sadaf bo'ldi. Natijada sening jamiyatdagi qadring osmon ko'kining qadriday yuksaklashdi, sochgan durru gavharlaring yulduzlarga tenglashdi.

Karam sohibi bo'lgan Haq oshig'iga hatto Hotami Toyi ham qul bo'ladi, degan fikrni olg'a surar ekan Navoiy ushbu maqolatga karam va himmatda Hotamni ham hayratlantirgan gado haqidagi hikoyatni ilova qiladi. Hotam yuz tuya so'yib tashkil qilgan ziyofatiga nega bormaganligini so'rar ekan, gado shunday javob qaytaradi:

*K-ey solibon hirs ayog'ing'ga band,
Ozu tama' bo'ynuga bog'lab kamand.
Vodiyi g'ayratg'a qadam o'rmag'on,
Kunguri himmatg'a alam urmag'on.
Sen dog'i chekkil bu tikan mehnatin,
Tortmag'il Hotami Toy minnatin.
Bir diram olmoq chekibon dast ranj,
Yaxshiroq andinki birov bersa ganj.*

Ya'ni “Ey, oyog'ini ochko'zlik band etgan, bo'yniga g'araz va qizg'onchiqlik sirtmoq boylagan, ey g'ayrat vodisida qadam bosmagan, himmat qal'asiga bayroq tikmagan odam, sen ham bu tikan tashish azobini tortib ko'r. Hotami Toyi minnatini esa torta berma. Qiynalib, mashaqqat bilan bir tanga topish birov bergan xazinadan yaxshiroqdir” Buni eshitgan Hotam shunday iqroga keladi:

*Ulki bu yanglig' so'zi mavzun edi,
Mendin aning himmati afzun edi.*

Ya'ni: "Uning so'zlari shunday o'rinli ediki, shuning uchun ham uning himmati menikidan ortiq edi".

Hikoyatni o'qigach, shunday o'rinli bir savol paydo bo'ladi: o'tin terib, o'z xizmati bilan kun kechiruvchi, karam va himmatda Hotamga saboq bergan bu obrazni Navoiy nega "gado" deb keltirgan? Bizningcha, buning ikki sababi bor. Birinchisi, poetik usul o'laroq shunday versiya tanlangan. Ijodkor jamiyatdagi eng g'arib kishi – gado bilan eng boy kishi – Hotamni tazod yo'li bilan taqqos qilish orqali karam va himmat egasi bo'lgan eng nochor kishi ham eng badavlat kishidan badavlatroqdir, degan fikrni ilgari surgan. Buning dalili sifatida "Favoyidu-l-kibar"dagi ayni shu mavzudagi 12-qit'ani keltirish mumkin:

*Kishiki, ilgini ustun tilar, saxo qildik,
Qo'lida zahri halohil-u gar Xizr suyidur.
Ki, berguchi agar o'lsun gado-yu olg'uchi shoh,
Berur ilik yuqoriyu olur ilik quyidur.*

Ya'ni: "Kishi qo'li baland bo'lishini tilasa, buning yo'li – saxovatdir. Agarki kishining qo'lida o'ldiruvchi zahar bo'ladimi yoki abadiy hayot baxsh etuvchi Xizr suvi, uni yuqori tutgani yaxshidir. Chunki berguvchi gado-yu, olguvchi podshoh bo'lsa ham, berguvchi qo'l yuqorida olguvchi qo'l esa pastda bo'ladi".

Ikkinchi sabab shuki, muallif "gado" so'zini "darvesh, solik" so'ziga ma'nodosh o'laroq qo'llagan.

Adab Talqini

Tasavvufda odobning ham bir qancha tarmoqlari bor. Turk olimi Sulaymon Uludog' o'zining "Tasavvuf atamaları lug'ati"da odobning tasavvufiy talqini haqida qimmatli ma'lumotlar keltiradi (Uludağ, 2016, b. 22). Jumladan, odob, avvalo, amal qilinishi kerak bo'lgan tarbiya qoidalari, doimo hisoblashmoq kerak bo'lgan qoidalar, ta'qib qilinishi kerak bo'lgan yo'l-yo'riqni, eng yaxshi hol va harakatlar, o'lchovli xulq-atvor, kishilar orasidagi yaxshi aloqalarni ta'minlovchi qoidalarni anglatadi. *Odobi so'fiyya* tasavvufiy atama sifatida so'fiylar amal qiladigan, amalda tatbiq qiladigan qoidalarni anglatadi. Tariqat ahli muhim sanaydigan va diqqat qaratadigan qoidalarga *odobi tariqat* yoki *odob va arkon* deyiladi. Tasavvufda zamon, makon, suhbatdosh, hol va maqomga ko'ra bir qancha odoblar bor. Tasavvuf majlislarida yig'ilganlar amal qilishi kerak bo'lgan odob va usulga *odobi suhbat*, *odobi ishrat va suhbat*, shayxning amal qilishi kerak bo'lgan qoidalarga *odobi shayx*, muridning tobe' bo'lishi kerak bo'lgan qoidalarga *odobi murid* deyilgan. Bu usul va qoidalarga amal qilmoq maqsadga erishmoqni ta'minlagani uchun "usulga amal qilmagan vusuldan mahrum qolur" deyilgan va *tarki adab* odobsizlik sanalgan. Ibn Ato "Solihlarning odobiga amal qilgan *hurmat*, avliyoning odobiga amal qilgan *Allohga yaqinlik*, siddiqlarning odobiga amal qilgan *tomosha*, payg'ambarlarning odobiga amal qilgan *uns* va *inbisot* maqomiga loyiq holga kelur",- deydi. Tasavvufda kishining nafsigat tatbiq qiladigan odobga *odobi nafs* deyiladi. Sulukning har martabasida ahamiyat berilishi kerak bo'lgan bir odob bordir. So'fiylar zohiriy, ya'ni shar'iy va botiniy odobdan bahs yuritadilar. Zohiriy odob tasavvufning tamalidir. Botiniy odob esa tafakkur va ko'ngil hollari bilan aloqador. Kichiklarga farzand shafqati, buyuklarga ota hurmati hamda tengdoshga qardoshlik muhabbatini ko'rsatmoq tasavvuf odobining tamali, asosidir.

Navoiy odob haqida yozar ekan yuqorida uning tasavvufiy izohida keltirganimiz deyarli barcha jihatlarining badiiy talqinini beradi. Jumladan, quyidagi misralarda odobning kichiklarga baxtiyorlik, ulug'larga esa yuksak martabalilik boisi ekanini ta'kidlab, shunday pand qiladi:

*Soyiri nos ichra ulug' to kichik,
Yoxud aro yerda vasat chargalik.
Kimki ulug'roq anga xizmat kerak,
Ulki kichikroq anga shafqat kerak.
Kimniki qilsang mutavassit xayol,
Asra aning hurmatida e'tidol.*

Ya'ni: "Yurgan odamlar ichidagi kattadan-kichigigacha, yoki oraliqdagi o'rta martabalikka ham, kimki katta bo'lsa, uning xizmatini qilish kerak, kimki kichik bo'lsa, unga shafqat ko'rsatish kerak. Kimni o'rta yosh deb xayol qilgan bo'lsang, uning hurmatini ham me'yorida asra.

Bobda odob, hayo, tavozu' bilan birga tarki adab, ya'ni odobsizlik haqida ham batafsil fikr yuritiladi. Adab talqinida No'shiravon haqidagi hikoyat keltiriladi. No'shiravon timsolida ma'lum bo'ladiki, adab sifatini o'zida hosil qilgan baqo talabgori butun vujudi bilan borliqqa singib

ketadi. Nafaqat insoniyat, balki hayvonotu o‘simlik dunyosini ruhan his qila boshlaydi. Shu holga yetgan No‘shiravon nargis gulining unga boqib turgan ko‘zidan hayo qilib, gulrux yorini bag‘riga bosmaydi. Oqibatda mana shu hayosi uni butun olamga shoh qildi.

Qanoat Talqini

Bu tushuncha tasavvufda yashamoq uchun zaruriy bo‘lgan ehtiyojlardan tashqari nafsning butun orzu va hayvoniy istaklaridan uzoq turmoqni anglatadi. Qanoat yemoq, ichmoq va boshqa turli masalalarda haddidan oshmaslikdir (Cebecioğlu, 2009, b. 191). Qanoat tushunchasi aksar hollarda sabr so‘zi bilan yonma-yon ma‘nodosh keladi. Asmoul husnadan biri “Sabur”dir. U “o‘ta sabrli” anglamini beradi. Sabr tasavvuf lug‘atlarida shunday izohlanadi: 1. Chidam, chidamlilik, qanoatdagi ustuvorlik. 2. *tas*. Boshga kelgan musibatlar tufayli Allohdan o‘zgaga shikoyatchi bo‘lmaslik, arz qilmaslik, dardini poylashmaslik, o‘zgalarning o‘ziga achinishiga yo‘l qo‘ymaslik. Bu maqomga yetgan qul duch kelgan muammolar va balolar yetkazgan aziyatdan yolg‘iz Allohga arz etar va Uning inoyatini istar. Arz va shikoyatini Allohga yo‘llamoq qazoga rizo bo‘lmoq holiga zid kelmaydi. Faqirning sabrli, boyning shukur ahli bo‘lmog‘i lozim. Sabr musibat bilan qarshilashilgan ilk onda, haromdan uzoq turmoqda va diniy amrlarga rioya qilmoqda sinaladi. Sabrning so‘ngi – salomatlikdir. Sabr tasavvufda bir maqomdir. Sabr qilganlarning murodlariga yetishlariga, zafar qozonishlariga ishonilur (Uludağ, 2016, b. 302-303).

Navoiyga ko‘ra, qanoat yo‘q bo‘lmaydigan xazina va jahd etib uni qo‘lga kiritgan kishi haqiqiy boylikka ega bo‘ladi:

*Naqdi qanoatg‘a chu yo‘qdur fano,
Jahd etu bu naqd ila topg‘il g‘ino.*

Shoir qanoatli darveshni ta‘ma qiluvchi shohdan martabali deb biladi:

*Shah chu tama‘ qildi erur luqmaxoh,
Qonii darvesh erur podshoh.*

Navbatdagi bobda ijodkor qanoat haqida hikoya keltiradi. Unda forsda Chin sari ikki do‘st yo‘lga chiqadi. Hikoya so‘ngida safarga chiqqan qanoatli kishi podshoh ko‘tarilgan holda, qanoasiz hech vaqoga erishmaydi:

*Oni qanoat qilibon shahriyor,
Muni tama‘ ranji qilib xoksor.*

Xulosa qilish mumkin bo‘ladiki, insonlar ham bu olamda hikoyadagi ikki yo‘lovchi kabi safar qiluvchilardir. Qanoatlilar umr hikoyasi so‘ngida baqo ganjiga erishadilar, qanoatsizlarning umri besamarlik bilan o‘tadi.

Vafo Talqini

Vafo va siddiqlik payg‘ambarlarning, avliyolarning sifatlaridandir. Vafoning ilk ma‘nosi bog‘lilik, tobe‘likdir. Bu tushuncha tasavvufda ruhni g‘aflat uyqusidan uyg‘otmoq, zehnni dunyo dag‘dag‘asi bilan mashg‘ul qilmaslik, so‘zda samimiy bo‘lish, ruhning to‘g‘rilik, haqiqat ichida bo‘lishini anglatadi. Qolaversa, Azalda – bazmi Alastda Allohga berilgan so‘zga, va‘daga sodiq qolmoqni bildiradi. Yana, insonlarga berilgan ahdni qo‘rismoqni ifodalaydi. Qur‘onda “Menga bergan ahdingizga vafo qilingki, sizga bergan ahdimga vafo qilayin”,-deya buyuriladi (Baqara, 40). Qilingan bitimlarga va berilgan ahdlarga sadoqat va vafo insonlikning tamal inonchlaridan, asosiy prinsiplaridandir. Avom ibodat uchun, ziyolilar hamda saralanganlar ubudiyat uchun Haqqa so‘z berganlar. Bunga vafo ko‘rsatmoqlari kerakdir (Uludağ, 2016, b. 377).

Navoiy to‘qqiz qavat osmonda yuz minglab gavharlar mavjligi, ammo ular ichida shunday biri borki, hech qaysi gavhar bebaholikda u bilan tenglasha olmaydi. U gavharning nima ekanligi haqidagi savolga muallif shunday javob beradi:

*So‘rsa otin ahli safo javhari,
Oh chekib deki, vafo gavhari!*

Vafo talqinida bir-biriga vafo qilib Temur Ko‘ragonning qilichidan omon qolgan ikki do‘st hikoyati beriladi.

Ishq Talqini

Ishq mavzusining badiiy talqini – Navoiy ijodining o‘q ildizi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Hatto bu masala navoiyshunosligimizda doktorlik tadqiqotlari miqyosida o‘rganildi (Eshonqulov, 2020, b. 310). Ma‘lumki, baqoga fanosiz erishmoq imkonsiz. Fano bo‘lmoq uchun esa o‘lmasdan burun o‘lmoq, ya‘ni nafsni o‘ldirmoq kerak. Nafsga qarshi jihodda eng kuchli qurol esa – ishqdir. Shu sababdan Navoiy ishq tavsifidagi bobda qalam otining jilovini qo‘yib yuboradi, ishqni maroq bilan kuylaydi.

Ishq arabchada “Jo’shqin muhabbat, haddan ortiq sevgi” ma’nosini ifodalaydi. Tasavvufda esa bu istilohga shunday ta’rif beriladi: 1. Sevgining so’ng martabasi. Sevgining insonni tom o’laroq o’z hukmi ostiga olmog’i, borliqning asli va yaratilish sababi. Odatda, so’fiylar sevgini *hub, muhabbat* kabi turli qismlarga ajratadilar. Eng ust darajaga ishqni qo’yadilar, ishqni sevgining eng mukammal shakli sanaydilar. 2. Sevganning sevgilisida o’zini yo’q etmog’i. Oshiqning yo’q, yolg’iz ma’shuqning bor bo’lmog’i, har narsaning undan iborat bo’lmoq holi. Sevgining darajalari manba’larda farqlicha ko’rsatiladi. Jumladan, Lisonuddin Ibnu-l-Xotibning “Ravzatu-t-ta’rif” asaridagi tasnif shunday: *iroda, muhabbat, havo, sahoba, tabattul, aloqa, bulug’, kalaf, shag’af, ishq, ulfat, karam, hullat, tatayyum, volyeh, tadalluh, istilom*. Sevgi bilan ishq orasidagi farq shudir: inson qalbidagi sevgiga hokim bo’lmog’i mumkin, ammo qalbdagi ishq insonni o’z hukmi ostiga kiritur, oshiqning irodasi qo’ldan ketur. Ibn Arabiyning tasnifi shunday: *hub, vud, ishq, havo*. Unga ko’ra, havo insonni sevgilisining quliga aylantirib, unga topinmog’ini ta’minlagani uchun eng kuchli sevgidir. Tasavvufda ishq yoquvchi xususiyati bilan otashga (*otashi ishq*), sarhush qiluvchi xususiyati bilan sharobga (*mayi ishq, bodayi ishq, sharobi ishq*) o’xshatilur (Uludağ, 2016, b. 48-49).

Navoiy ishq bobini “endi hayot boshlanib, inson vujudini ruh mayi bilan mast qilganlarida, uning tuproqdan iborat jismini hikmat qo’li bilan xuddi Eram bog’iga o’xshatib tuzdilar” deya boshlaydi:

*Odami xokiyni chu subhi alast
Ayladilar ruh mayi birla mast.
Hikmat iligi bila tufrog’ini,
Tuzdilar andoqki Eram bog’ini.*

Muallif vujud bog’ini Eram bog’iga qiyoslar ekan istiora yo’li bilan uning batafsil ta’rifini keltiradi. “Lekin dilni tortadigan narsa uning husni emas, elning sabr-toqatini olgan ham bu jamol emas. Ishq bulbuli o’z dostonini kuylay boshlaganda tomosha qilish uchun bu boqqa kirdi. Uning nazari gulga tushishi bilan zor bo’lib, shavq o’tidan joniga xabar yetdi. Gul shoxiga o’ltirib, joy tanladi; undagi otashin (qizil) gullar uning joniga o’t yoqa boshlashdi. Jonining ichi ishq o’tidan o’rtanib, g’am shu’lasidan ko’ngliga iztirob tushdi. Ishq uning sabru qarorini talon-toroj etdi, gul esa unga firib bera boshladi. Gul unga jilva qila boshlagach, endi unda sabr qilish imkoni qolmadi. Kuyib-yonib, u shunday qichqiriq soldiki, buning o’tidan chamanning ichi qizib ketdi”, - deydi ijodkor:

*Bulbuli ishq o’ldi chu dastonsaro,
Kirdi tamoshoga bu bo’ston aro.
Chun nazari gulga tushub zor o’lub,
Shavq o’tidin joni xabardor o’lub.
Maskan uchun bo’ldi chu gulbun nishin,
Joniga o’t yoqti guli otashin,
Joni aro ishq o’tidin tushti tob,
Ko’nglida g’am shu’lasidin iztirob.*

Navoiyning bu xususdagi qarashlaridan so’ng xulosa qilish mumkinki, ishq juda qadimiy bo’lib, u inson vujudiga Haq taolo ruh kirgizganidan boshlaboq mehmon bo’lgan. Qolaversa, ijodkor ishqning yuqorida tasavvufiy izohida keltirganimiz barcha jihatlarining badiiy talqinini berib o’tadi.

Ishq xususidagi fikrlarga fano ko’chasida boqiy turgan, ko’ngli ishq sirlarining xazinasi, gaplari ishqning yomg’ir o’rniga gavhar yog’diradigan bulutlarini eslatuvchi, tabiati ishq o’ti bilan yo’g’rilgan, “ishq” so’zining harflari peshonasiga yozib qo’yilgan, zamon faxri – Shayxi Iroqiy haqida hikoyat beriladi va unda haqiqiy ishqning pok bo’lishi, har qanday nopoklikdan yiroqligi isbotlanadi.

Rostlik Talqini

Rostlik ham Haq oshiqlarining sifatlaridan biridir. Navoiy bu sifatga alohida to’xtalar ekan, “yo’l qancha to’g’ri bo’lsa, maqsad shuncha yaqin, yo’l egri bo’lsa, maqsad uzoqlashganiga ajablanish o’rinsiz. Nay to’g’ri bo’lgani uchun so’fiylar uni yaxshi ko’rishadi; chang to’g’ri bo’lmagani uchun qulog’i buraladi”, - deydi:

*Yo’l necha tuz, yo’lchig’a maqsad qarib,
Xamlig’idin tushsa yiroq yo’q ajib.
Nay tuz uchun istar ani ahli hol,
Chun tuz emas, egri ko’rar go’shmol.*

Ilm Talqini

Haq taolo sifatlaridan biri “Aliym” bo‘lib, u “har bir narsani biluvchi, bo‘lgan va bo‘ladigan, avvalgi va oxirgi, zohir va botin narsalarning barchasini biluvchi” demakdir. Bu sifatni o‘zida jo qilgan solik olimdir, orifdir. *Ilm* tasavvufiy ma’nosi lug‘atlarda shunday izohlanadi: “Ilm – Ma’rifat, irfon, nafsini bilmoq, solikning nafsini tanimog‘i. “Nafsini bilgan Robbini bilur”.

Xulosa

Ilm kitoblardan, kishilarning og‘zidan, so‘zdan emas, balki hol bilan va Haqda foniy-boqiy bo‘lganlardan o‘rganilur”. Haqiqatdan, Navoiy yuksak sifatlar ta’rifi uchun keltirgan aksariyat hikoyatlarida shayxlar, hakimlar, avliyolar, ba’zida payg‘ambarlar obrazlari ishtirok etadi. Bu mazkur qahramonlar fano ummonidan baqo ganjini topganligini anglatadi. Ibn Arabiy “Ta’vilot”da “...bir kishilarki ularni tijorat ham, oldisotdi ham Allohning zikridan, namozni to‘kis ado etishdan va zakot berishdan chalg‘ita olmas” oyatidagi “namozni to‘kis ado etishdan” qismini “fano maqomida shuhud namozini qilmoqdan” deb, “zakot berishdan” qismini esa “baqo holida boshqalarni irshod etmoq va kamolga yetkazmoq zakotini bermoqdan chalg‘ita olmas” deya ta’vil qiladi (Muhyiddin Ibn Arabi, 2017, b. 70). Allomaning bu ta’vili Navoiy dostonlaridagi soliklar tarbiyasi bilan mashg‘ul bo‘lgan hudhud kabi barcha yo‘lboshlovchilar, shayxlar, hakimlar, pirlarning baqo maqomida bo‘lganliklari, ularning harakat va holatlari, gap-so‘zlarida baqo talqini ketayotgani haqida xulosa qilishga imkon beradi. Hikoyalarning boshqa qahramonlari hamda o‘quvchi ana shu obrazlardan fano va baqoning mohiyatini anglashi mumkin. Jumladan, ilm tavsifi uchun keltirilgan hikoyatda ham Imom Faxr Roziy obrazi ishtirok etadi. Imom sulton Muhammad Xorazmshoh bilan hammomda uchrashib qoladi va imomning so‘zi bilan sulton takabburlikdan voz kechadi.

Navoiyga ko‘ra, ilm qiyomatda ham kishiga ko‘p manfaat yetkazadi. Mahshar kuni shohu gado teng bo‘ladi, ammo ilmlilar ko‘p foyda topadi. Shuning uchun muallif o‘ziga ham ilm va amal birligini tilaydi:

*Ilm, Navoiy, sanga maqsud bil,
Emdiki ilm o‘ldi, amal aylagil.*

Xulosa qilib aytish mumkinki, Hazrat Navoiyning dostonlarida baqoga yetmoqning metodologiyasi, usuli ramziy-majoziy, allegorik yo‘lda atroflicha yoritilganini va uning talqinlari Sharqning buyuk nazariyotchi mutasavviflarining qarashlari bilan baqamti ekanini ta’kidlash lozim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Adabiyotlar/Kaynaklar/ References

- Alisher Navoiy (2016). *Qomusiy lug‘at* (Sh. Sirojiddinov, Mas‘ul Muxarrir). Sharq. (In Uzbek)
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Cürcânî, S. Ş. (2021). *Ta‘rifât tasavvuf istilahları* (A. M. Tolun, Çev.). Litera Yayıncılık. (Eserin orijinali 1845‘te yayımlandı)
- Eshonqulov, H. P. (2020). *Alisher Navoiy g‘azaliyotidagi ishq poetikasining qiyosiy-tipologik tahlili: “Xazoyin ul-maoniy” misolida* [Chop etilmagan doktorantura dissertatsiyasi]. Buxoro Universitet. (In Uzbek)
- Haqqul, I. (2021). *Alisher Navoiy taxalluslarining ma‘no qirralari haqida*. Tafakkur. (In Uzbek)
- İbn Fûrek (2014). *Tasavvuf Istilahları: el-İbâne an Turuki‘l-Kâsîdîn* (A. Yıldırım & A. Aslan, Çev.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kuşeyri, A. (1991). *Tasavvuf ilmine dair: Kuşeyri risalesi* (S. Uludağ, haz.). Dergâh Yayınları.
- Muhyiddin İbn Arabi (2017). *Tefsir-i kebir: te‘vilât* (Cilt II). (V. İnce, Çev.). Kitsan Yayınları.
- Muhyiddin İbnü‘l-Arabî (2017). *Fusûsu‘l-hikem* (A. A. Konuk, Çev.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Navoiy Alisher (2012). *To‘la asarlar to‘plami* (Tom 1-10). G‘afur G‘ulom Nomidagi Nashriyot-Matbaa İjodiy Uyi. (In Uzbek)
- Uludağ, S. (2016). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. Kabcacı Yayıncılık.

Soʻz va Sozning Uygʻunligi

Söz ve Sazın Uyumu

Harmony of Words and Music

Izzat MATYAKUBOV

Atatürk Üniversitesi, Türk Müsiki Devlet
Konservatuarı, Müzikoloji Bölümü, Erzurum,
Türkiye

Atatürk University, Turkish Music State
Conservatory, Department of Musicology,
Erzurum, Türkiye

Geliş Tarihi/Received 05.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 24.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.05.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Izzat Matyakubova
E-mail: izzat-83@mail.ru

Atif: Matyakubov, I. (2024). Soʻz va
sozning uygʻunligi. *Comparative Turkish
Dialects and Literatures*, (5), 17-25.

Cite this article: Matyakubov, I. (2024).
Harmony of words and music.
*Comparative Turkish Dialects and
Literatures*, (5), 17-25.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives 4.0
International License.

ANNOTATSIYA

Soʻzning kuchi va qudrati insoniyatga, tirik mavjudotga qanday taʼsir qilsa, sozning kuchi va qudrati ham undan kam taʼsir etmaydi. Binobarin soʻz va soz uygʻunlikda ijro qilinsa nafaqat insoniyat, balki butun nabodot olami bundan bahramand boʻladi. Dunyo olimlari buni barcha jihatlarini oʻlchab tadqiqotlar olib borishgan. Ushbu tadqiqotlar kelajakda oʻzining sermahsul natijalarini, turli yangi sohalarni kashf etilishini taqozo etgan. Ushbu cholgʻu va ogʻzaki ijro turkiylarning epik anʼanalari bilan birga bugungi kungacha saqlanib qolgan va ijtimoiy va madaniy oʻzgarishlarni oʻzida mujassam etgan Xuddi oʻsha payt har bir dinning kirib kelishi, uning insonlar ongiga taʼsir qilishi, shakllanishi, omma oldiga chiqishi va diniy tadbirlar oʻtkazilishi hamda shu singari jihatlar aynan soz va soʻz uygʻunligida ijro etilgan va ijro etilib kelinmoqda. Otashparastlik, Budda, Xristiyan va Islom kabi dinlarning har jabxasida soʻz va soz uygʻunligi ijrosini kuzatishimiz mumkin. Bundan tashqari insoniyat tarixidagi maishiy hayotida soʻz va soz uygʻunligi ijrosi doimo faol rol oʻynab kelgan. Insonning tugʻilishidan to vafot etguniga qadar boʻladigan marosimlar, anʼanalari, maʼnaviy-maʼrifiy, taʼlimiy-tarbiyaviy ishlar shular jumlasidandir. Maqolamizda aynan shu va boshqa tadqiq qilingan dolzarb masalalar haqida soʻz yuritiladi.

Kalit Soʻzlar: Nazm va navo, zikr va jaxr, doston, uygʻunlik

Öz

Sözün gücü ve kudreti insana ve diğer canlılara ne kadar tesir ediyorsa sazın gücü ve kudreti de o kadar tesir etmektedir. Söz ve saz birlikte icra edildiğinde hem insan hem bitkiler aleminin bundan faydalanacağı bilinmektedir. Bu mevzu bütün cihetleriyle birlikte bilimsel incelemelere konu olmaktadır. Bu inceleme sonuçları gelecekte farklı mevzuların keşfine kapı aralayacaktır. Bahse konu olan bu sazlı ve sözlü icra, Türkler de destancılık geleneği ile beraber günümüze kadar ulaşmış, toplumsal, kültürel değişimleri bünyesinde barındırmıştır. Aynı zamanda her bir dinin insanlar tarafından kabul edilişi, bilinçaltına tesiri ve bilinçaltında şekillenışı, değişik ritüeller biçiminde toplum içinde yaşatılması ve benzeri cihetler eskiden beri sazlı ve sözlü icralara da yansımıştır. Ateşperestlik, Budizm, Hristiyanlık, İslam vb. dinlerin belli sahalarında sazlı ve sözlü icra uyumunu görmek mümkündür. Bununla birlikte insanlık tarihi boyunca saz ve söze dayalı icra uyumu daima etkin bir rol oynamıştır. Bu bağlamda insanın doğumundan ölümüne kadar cereyan eden merasimler, gelenekler, manevî, terbiyevî ve eğitimsel faaliyetleri hatırlatmak yeterlidir. Makalede bu şekilde söz ve saz uyumu ve buna bağlı hususlar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nazım ve ahenk, zikir ve cehr, destan, uyumluluk

ABSTRACT

As much as the power and power of the word affects human beings and other living creatures, the power and power of the saz affects them as much. It is known that when the word and the instrument are performed together, both human beings and the plant world will benefit from it. This subject is subject to scientific analyses with all its aspects. The results of these analyses will open the door to the discovery of different subjects in the future. It is possible to see the harmony of instrumental and oral

performances in certain areas of religions such as Atheism, Buddhism, Christianity, Islam, etc. This instrumental and oral performance has reached to the present day with the epic tradition in the Turks and has embodied social and cultural changes. This instrumental and oral performance has reached to the present day with the epic tradition in the Turks and has embodied social and cultural changes. At the same time, the acceptance of each religion by people, its influence on the subconscious and its shaping in the subconscious, its survival in society in the form of different rituals and similar aspects have been reflected in instrumental and oral performances since ancient times. However, throughout human history, the harmony of instrumental and verbal performance has always played an active role. In this context, it is enough to remind the ceremonies, traditions, spiritual, educational and educational activities that take place from birth to death. In this way, the article focuses on the harmony of word and instrument and related issues.

Keywords: Verse and harmony, dhikr and cehr, epic, harmony

Kirish

“Tarix - millat ko‘zgidir” bu fikr bejizga aytilmagan. Chunki, tarix orqali ajdodlarimiz kim ekanligi, qahramonliklari, urf-odatlarini, an‘analari, ma‘naviyati, taraqqiyot jarayoni va kelajagi haqidagi ma‘lumotga ega bo‘lamiz. “So‘z va soz uyg‘unligi ijrosining chuqur ildizlari tarixi”ni o‘rganish orqali esa so‘z san‘ati, milliy sozanda va xonandalikni, ota-bobolarimizning ulkan musiqiy merosini teran anglab yetishimizga zamin yaratadi.

Inson ovozi vositasida yaralgan va aynan ovozdagi ijro etishga mo‘ljallangan san‘at namunalari paydo bo‘lishi cholg‘u musiqasiga nisbatan ancha qadimiy bo‘lib tarixi ibtidoiy zamonlarga borib taqaladi. Yaqin va O‘rta Sharq mintaqalarida, xususan, Markaziy Osiyoda joylashgan ko‘hna davrlarda vujudga kelgan professional musiqa san‘atida yakkaxonlik va hamnafaslik ijro shakllari qadimdan qo‘llanilgan. Ijro shaklining oddiy ko‘rinishlari mahalliy mehnatkash aholi orasida folklor musiqasi negizida, kasbiy tus olgani esa saroyning madaniy, ko‘ngilochar hamda joriy etilgan zardushtiylik marosimlarida ancha erta paydo bo‘lgan (Malikova, 2023, b. 21-27).

Dinlar va So‘z- Sozning Uyg‘unligi

Zamonlar o‘tgani sayin “Otashparastlik” dini bora-bora rivojlanib, madaniylashib boshqa dinlarga o‘rnak ko‘rsata boshlaydi va natijada “Zardushtiylik” dini va uning muqaddas kitobi “Avesto” dunyoga keladi. Ularda jam bo‘lib kuylash, jamoa bo‘lib olov atrofida zikr tushish ulug‘langan, turli marosimlarda yakka va jamoa bo‘lib kuylanadigan o‘ziga xos qo‘shiqlar, mavsumiy qo‘shiqlar bo‘lgan. Professor P. Klark va O‘zbekiston Davlat konservatoriyasi professori A.X. Xakimovalarning “Zorostrizm” nomli kitobida aytilishicha: Gat madhiyalari orqali o‘sha davrda musiqa yordamida insonlarga yaxshilik urug‘i sochilgan va keyingi avlodlarga yetkazish uchun ustoz - shogird an‘analaridan foydalanilgan. Nimaga aynan musiqa? Kitobning quyidagi jumladan javob izlaymiz: “Ushbu Gatlar diniy matnlar asosida tuzilgan 17 madhiyadan iborat diniy madhiyalar to‘plami. Musiqiy kuylash jarayonida matnlardagi harflarning o‘rni juda katta. Aynan matndagi harflar tovushlarni qanday og‘izdan chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos tizim yaratilgan. Ulardan misol: Unli harflar tovush cho‘zuvchi harflar hisoblanilgan ya‘ni a, o, u, i, e va hokazo. Undosh harflar esa t, d, p, k, b va hokazo tovush kesuvchi, boshqacha qilib aytganda tovush cho‘zilmaydigan harflar hisoblangan. Bundan tashqari tovushni yuqoriga chiqaruvchi va pastga tushiruvchi, dinamik ahamiyatga ega va boshqa bir qator vazifalarni bajaruvchi harflar ham mavjud bo‘lgan”. Bulardan tashqari har bir bo‘g‘inning ritmik tuzilishi musiqaviy ohangning o‘lchovlariga ta‘sir qilgan. Zamonamiz tili bilan aytganda barmoq vaznga to‘g‘ri keladi (Klark & Hakimova, 2010, b. 10-18).

Keyinchalik paydo bo‘lgan Budda dini va uning yo‘nalishlarida ham “Kirtan”, “Arati” nomli yakka so‘z aytuvchi va jamoa bo‘lib qaytariladigan ibodat turkumi mavjud. Kirtan va Aratilar ilohiy duolari, aytimlarni, o‘ziga xos ohangni saqlagan holda qiroat bilan kuylanadi. Jamoa esa uning so‘zlarini aynan yakka ijrochi ijro etganide takrorlaydi. Jamoa bo‘lib qaytarib mutolaa qilish “Bxajani” deyiladi. Buddaviylikda ham jamoa bo‘lib aytiladigan o‘ziga xos marosim qo‘shiqlari, mavsumiy qo‘shiqlar mavjud. Xristian dinining “Pravoslav” va “Katolik” oqimlaridagi diniy marosimlarida ham saroy qo‘shiqlari, diniy va xalq qo‘shiqlarini kuylash jarayonini kuzatish mumkin (Matyakubov, 2018, b. 12).

Islom dinida ham Farz namozlari imomga iqtido qilingan (ergashgan) holatda birgalikda jamoa bo‘lib o‘qiladi va qiroat qilinadi. Jamoa bo‘lib ruku, sajdaga bosh qo‘yiladi va “Fotixa surasi” dan so‘ng “Omin” so‘zini jamoa bo‘lib aytish, takbir aytish va shu kabi Allohga zikr keltirish, jamoa bo‘lib so‘zlarni takrorlash jarayonlarni kuzatishimiz mumkin. Qolaversa, Juma, Hayit namozlarida “Xutba” o‘qish jarayonida imomning duolaridan so‘ng “Tashaxud” duosi ham jamoa bo‘lib qaytariladi. “Mavlud”, “Mushkil kushod” kabi diniy marosimlarda ham yakka va jamoa bo‘lib so‘z aytish, qiroat qilish kabi jarayonlarni kuzatishimiz mumkin (Anvar Axmad, 2018, s. 40-48).

Barcha dinlarda yakka va jamoa bo'lib suralar o'qish, jamoa bo'lib qiroat qilish, diniy qo'shiqlarni jamoa bo'lib aytish mavjuddir. Ushbu holatlar qiro'at deya atalsada, qo'shiqchilikdagi barcha unsurlar bunda mavjuddir. Bulardan tashqari, diniy qo'shiq (Tasavvuf shoirlar qalamiga mansub) va rivoyatomuz ashulalardan qalandarlar ijrosida "Jaxr", "Zikr" nomli aytilmalar ham mavjudki, ushbu aytilmalarda sarbon qalandar yoki eshon xofiz ikki-uch jumlani xassasida usul (ritmik temp) berib aytadi va qolgan qalandarlar uning ketidan ergashib qaytaradilar. Zikr - o'zida she'r, so'z, musiqa, usul va raqsnı birlashtiradi. Yassaviya, Kubraviya va ayniqsa, Chashtiya tariqatlarida zikr marosimini qo'shiq va harakat bilan ijro etish nisbatan keng tarqalgan. Maxdumi A'zamning Zikr borasidagi fikriga ko'ra, xojalar zikrda azimat bo'lidan borgan bo'lsalar ham, ulardan ba'ziları zamon taqozosiga qarab va qavmlarning iste'dodini nazarda tutib jaxr qilganlar. Uning yozishicha: "**Xech aybi nest, bag'oyat ho'bast, tariyqi anbiyoi motaqaddam nez hamin budast**" (Buning hech aybi yo'q, bag'oyat yaxshidir, o'tgan anbiyolarning yo'li ham shunday bo'lgan). Podshohliklar davrlarida ham saroyning qo'shiqchilar jamoasi, saroy sozandalar jamoasi bo'lgan. Dushmanni sarosimaga solish maqsadida jang oldidan dovul, karnay chaldirilganligi tarixiy solnomalarda yozib qoldirilgan. Urushlarda dushmanni sarosimaga solish maqsadida "Ur ho ur", "Olg'a" kabi so'zlar qo'llanilgan-ki, ular nafaqat dushmanni sarosimaga solgan, balki jangchi ko'ngliga tasalli bergan, kuchiga kuch qo'shgan, ruhlantirgan, g'alabaga undagan. Qadim zamonlarda podshoh, xon farmonlarini og'zaki holda xalqqa yetkazish maqsadida baland va chiroyli ovozi, nutqi ravon kishilarni tayyorlashgan va saroyga ishga taklif qilishgan. Chunki, podshoh yohud xon farmonini hamma eshitishi va so'zlarini to'liq anglashi kerak edi. Xalq orasida jamoa bo'lib folklor - etnogafik qo'shiqlar aytish rivojlangan. Bu qo'shiqlar marosim qo'shiqlari, mavsumiy qo'shiqlar va boshqa shunga o'xshash qo'shiqlar tarzida shakllangan. Tarixga nazar solsak, bunday holatni barcha xalqlarda kuzatishimiz mumkin. Qolaversa, har bir mamlakatning ob-havosi, joylashgan joyi, turmush tarzi, tabiati, so'z boyligi, ma'naviyati, madaniyatini rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan. So'z va soz orqali insonlarni yaxshilikka chorlashgan, birdamlik, ahllik, do'stlik kabi tushunchalar tarannum etilgan. Inson hayotida ovunchoq va madadkor, betimsol ruhiy quvvat bo'luvchi san'atlardan biri aynan so'z va soz san'atidir (Matyakubov, 2018, b. 13-15).

Tibbiyot ilmining sultoni, alloma Abu Ali Ibn Sino o'zining tibbiyotga oid kitoblarida so'z va soz ilmida ham tadqiqotlar olib borgan. Qolaversa Ibn Sinoning o'zi ham musiqa sozlarida chalishni bilgan. Musiqadagi tonlar, nag'malar va hatto usullarning ham inson organizmiga ta'siri, uni davolash va aks ta'sir ko'rsatishi mumkinligini o'z risolalarida yozib qoldirgan.

*Beshik insonni jismoniy kamolotga yetkazsa, Ona allasi uni ma'naviy kamolotga yetkazadi **Abu Ali Ibn Sino**.* Sharq mutafakkirlari va Yevropa olimlarining musiqaga oid risolalari, ilmiy tadqiqodlari va izlanishlari bizning davrimizgacha yetib kelgan (Matyakubov, 2018, b. 12-14).

Buyuk bobokalonimiz Abu Ali ibn Sino allaning xususiyati borasida bir necha asrlar avval shunday yozgan edilar: "... bolaning (mijozini) qiziqishini kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo'llamoq kerak. Biri — bolani sekin-asta tebratish, ikkinchisi uni uxlatish uchun odat bo'lib qolgan ohang (musiq) yordamida go'zal va ilohiy so'zlar ila allalashdir. Shu ikkisini qabul qilishiga qarab, bolada badantarbiya, so'z va sozga bo'lgan iste'dod hosil qilinadi" (shifo.uz/article/alla-haqida).

Qadimdan so'z va soz uyg'unligi ijrosi har jabhada o'ziga xos shaklda rivojlanib bordi. Insonlarning bir-biri bilan aloqa qilishida, maishiy hayotida, turli tadbir va marosimlarni o'tkazishda va eng asosiysi odamzot sifatida boshqa jonzotlardan ajralib turish uchun ham so'z va soz uyg'unligining ijrosidan doimiy foydalanib kelmoqda. Shu o'rinda o'zbek baxshilarining piri hisoblanmish Mulla G'oyibning ushbu misralariga e'tiborimizni qaratamiz:

*Soz bilan suhbatni yolg'on demanglar,
Odam ato paydo bo'lg'anda bordur.
Hobil, Qobil onasining qorninda,
Alar ham dunyog'a galganda bordur.*

*Mullalar jam bo'lib topmadi dalil,
Man sanga sig'indim ya Rabbim Jalil.
Ismoyil payg'ambar, Ibrohim Xalil,
Makka Madinani qurg'anda bordur.*

*Bu dunyog'a kimki galdi sarishta,
Odam og'li har qaysisi har ishda.
Xorud, Morud odli ikki farishta,
Bobilning chohina tushganda bordur*

*Igna uchun Iso osmonda qoldi,
Iskandar Zulqarnayn dunyoni oldi.*

*Musoning hassasi ajdaho bo'ldi,
Nasimiyning po'stin so'yg'anda bordur.*

*Dog'larning boshinnan getmas dumoni,
Bir gun bo'lar yaratganning farmoni.
Ma'diy kelib olur yoxti jahonni,
Ali yoqasinnan tutganda bordur.*

*Shaytonni quvdilar jannat uyinnan,
Har kim topar o'z fe'linnan, ho'yinnan.
Xudo o'zing saqla xazon suvinnan,
Nuhni gamasina dushanda bordur.*

*Mullalar jam bo'lib ketdilar hama,
Xazon demakni ma'nosi nima?
Podshoh bo'lib o'tdi shohi Jam-jama,
Dunyoning lazzatin totganda bordur.*

*Muhammad payg'ambar din yo'lin ochdi,
Bilol azon aytdi kofirlar qochdi.
Abu Bakr, Umar, Usman yetishdi,
Ali zulfiqorin cholg'onda bordur.*

*Hazrati Dovudning qirq o'g'li bo'ldi,
Manmanlik ayladi, barchasi o'ldi.
Qirq o'g'il o'rniga bir o'g'il ko'rdi,
Dovudning qirq o'g'li o'lganda bordur.*

*Mullo G'oyib aytar, Xizirdur pirim,
Pirim Shoyimardon Ali dastgirim.
Sulton Suyun podshoh Mir Alisherim,
Dunyoning to'zini tutganda bordur (Matyoqubov, 2024, b. 65).*

Ushbu she'rdan shuni anglash mumkinki, soz va so'z uyg'unligi ijrosining qadimiyligi, uning kuchi, uning qudrati har bir davr va har bir zamonda o'z ahamiyatiga ega bo'lgan, bo'lmoqda va bundan keyin ham o'z ta'sir kuchini yo'qotmaydi.

Folklor va So'z - Sozning Uyg'unligi

Har bir xalqning o'zining madaniyati, milliy san'ati va boy badiiy an'analari ajdodlardan meros qolgan moddiy va ma'naviy boyliklar bilan belgilanadi. Shunday qadriyatlardan biri so'z va soz san'atidir. So'z san'ati - bu tovushlarning uyg'unligi bilan, soz san'ati esa musiqa - ovoz bilan paydo bo'lgan. Asrlar, ming yillar davomida so'z san'ati rivojlangan bo'lsa, hali cholg'u asboblari yaratilmagan davrlardayoq ovoz san'ati mavjud bo'lgan. Ana undan keyin inson ovoziga, zamonaviy til bilan aytganda inson tembriga yaqinlashtirilgan cholg'u asboblari ixtiro qilina boshlangan ("Musiqa cholg'u asboblari", 2019).

So'z va soz bilan insonni har qanday holatdan yaxshilik, yorug'lik, musaffolik, ko'ngilchanlik va boshqa ruhiy holatlarga keltirish mumkin. Hatto ruhiy kasalliklarni so'z va soz san'ati bilan davolash mumkinligini qadimgi olimlar ta'kidlab o'tishgan. *Aql ketar bo'lsa har tandan yiroq, Jinnilik asari yuz bergay shu choq. Go'zallar yuziga tiksin ko'zini, Nay-u ud, changga ham tutsin u quloq. Yusuf At Tabib Al Haraviy* (Matyoqubov, 2009, b. 7).

Arab tili bilan turk tilining uzviy aloqadorligiga doir yana bir misol: Islom dinida chaqaloq tug'ilganda uning qulog'iga azon aytilib, "Allohu Akbar, Muhammadur Rasululloh" deyiladi. Turkiy va bir qator boshqa xalqlardagi onaning o'z chaqalog'iga alla (e'tibor bering, "Alloh" so'ziga ohangdosh) aytishi uning o'z bolasiga o'ziga xos ta'limi va tarbiyasi, Allohni tanitishi, deyish mumkin. "Alla" so'zi ingliz tilida "lullaby [la'libay]" deyiladi. Ahamiyat bering: inglizchada "goodbye [gud'bay] xayr, yaxshi qoling, Xudo yor bo'lsin" so'zi asli "Good by (you) [Good bay yu] Xudo siz bilan" degan iboradan kelib chiqqan. Ya'ni, "lullaby" so'zi ham "Allah by you - Alloh sen bilan" iborasidan olingan (Atayev, 2024).

Ona allasi inson tugʻiliboq birinchi eshitishi mumkin boʻlgan qoʻshiqlardan biridir. Asrlar davomida sayqallanib kelayotgan alla qoʻshigʻi oddiygina ikki pardani bir-biriga bogʻlab kuylangan boʻlsada, uning ona yuragidagi dard, nola, shodlik, niyat, orzularini soʻz ifodasi orqali oʻz ichiga olgan. Oddiy ikki parda beshik, belanchagining borib kelishi ritmik holatidan olingan boʻlsa undagi sheʻriy misralar har bir onaning orzu-havasi, niyati, qalb tubidagi soʻzlaridir. Asrlar davomida allaga yaxshi niyatlar, orzu-havas, quvonch, shodlik, tilak soʻzlari qoʻshib kuylangan. Alla soʻzidagi har bir yaxshi tilak, orzu-havas goʻdak ulgʻaygach oʻz natijasini beradi degan ishonch bilan qiz yoki oʻgil farzand boʻlishidan qaʼtiy nazar, alla orqali sadoqat, mardlik va jasurlik, goʻzallik kabi nafis, olijanob tuygʻularni singdirishga harakat qilishgan. Alla soʻzining maʼnosi Alloh demakdir, ayollar oʻz kuylari orqali bolaga Buyuk Allohning nomini singdirib, ruhiy tarbiyalaydilar. Yaʼni, allaning asl shakli “Alloh” zikridir, buni har safar uyqudan oldin eshitgan goʻdak oʻz Robbini taniydi (Karimova, 2021, b. 91-98).

Shu oʻrinda alla qoʻshigʻining soʻzlaridan birini misol keltiramiz:

Jonim bolam, baxtim bolam alla-yo, alla

Koʻngildagi taxtim bolam alla-yo, alla

Hayotim ham borim oʻzing alla-yo, alla

Nomusim ham orim oʻzing alla-yo, alla

Boʻynimdagi tumorim alla-yo, alla

Dilimdagi xumorim alla-yo, alla

Tangrim bergan osmonim alla-yo, alla

Vatanimga posbonim alla-yo, alla.

Bunday misollarni juda koʻp keltirish va uzoq davom ettirish mumkin. Shubhasiz, ushbu “Alla”ning soʻzlarini eshitib ulgʻaygan farzandning toʻgʻri shakllanishi, uning oilasiga, Vataniqa mehri ortishi turgan gap.

Aytishlaricha, buyuk fransuz sarkardasi Napoleon Banopartning onasi sarkardani uyqudan uygʻotish uchun shunday soʻzlar bilan murojaat qilgan ekan: “Oʻgʻlim turing, sizni buyuk-buyuk ishlar kutmoqda” (sof.uz elektron gazetasi).

Yoki boʻlmasa, yaxudiy millatini olaylik, bu millat vakillari farzandlari nima ish qilsalar ham ularni koyimasdan “Sizdan buyuk inson chiqadi”, deya ruhlantirishar ekanlar. Yaponlarning farzand tarbiyasida taʼlim maskanini juda muqaddas bilishadi va har kun ertalabdan oʻquv dargohi oldida tiz choʻkib yaxshi oʻqib olim boʻlishligi uchun duo qilishar ekan. Yana bir ahamiyatli jihati, Yaponiya Davlat taʼlim tizimidagi fanlar ichida ona tili va musiqa fanlari birinchi oʻrinda turadi. Balki shuning uchun Yaponiya eng rivojlangan davlat sifatida tan olingan va aynan oʻz ona tili va musiqa bilan ulgʻaygan yosh avlod Yaponiyadek davlatni rivojlangan mamlakatlarning sarboni sifatida koʻrsatishiga olib kelgandir (Madraximov, 2000).

Farzand tarbiyasiga, uning toʻgʻri shakllanishiga, kelajakda uni toʻgʻri yoʻl tanlay olishi nihoyatda muhim. Ularga muntazam ravishda vatanparvarlik, rostgoʻylik, haqiqatparvarlik, mehribonlik, oilaparvarlik kabi hislatlarini singdirib borish kerak. Ushbu holat soʻz va soz sanʼati bilan sugʻoriladigan boʻlsa nur ustiga aʼlo nur boʻladi. Chunki, inson soʻz va soz sanʼatini qoʻllaganda ovozdagi mung yordamida eshituvchining yuragini zabt etish mumkin.

Soʻz ojizlik qilgan vaqtda, musiqa yordamga keladi. G.X.Andersen (snorovka.com web sayti).

Ushbu jumalalar, soʻz va soz uygʻunligi ijrosi boʻlmish qoʻshiq, ashula, maqom asarlarining ilohiy kuch ekanligini yana bir taʼkidlaydi. Qoʻshiq soʻzining maʼnosi qoʻshilmoq demakdir (“Qoʻshiq”, 2021).

Bunda soʻz va ohang qoʻshilishi, uygʻunlashishidan tashqari shoir, musiqachi va eshituvchini bir-biriga qoʻshmoq, yaʼni qoʻshiqchi tomonidan shu uchlikni bunday neʼmatdan bahramand qilmoqdan iborat. Qolaversa, qoʻshiqchining oʻzi ham bu neʼmatdan bahramand boʻlmogʻi aytiladi. Qoʻshiqchi - shoirning yurak dardlarini musiqa yordamida eshituvchining koʻngliga joylay olishi lozim. Qoʻshiqchining mohirligi, professionaligi eshituvchi uchun juda zarurdir. Har bir tarbiyaviy ahamiyatga ega boʻlgan soʻzni inson qalbiga yanada chuqurroq kirib borishida, soʻzning taʼsirchanligini yanada oshirishda qoʻshiq muhim rol oʻynaydi. Qoʻshiqdagi turli boʻrttirmalar, urgʻular, har-xil kayfiyat, talaffuzlar, choʻzimlar, dinamikalar, pardalarning baland yoki past kuylanishi yordamida eshituvchiga soʻzlarni shunday yetkazish mumkinki, yurakning tub-tubidagi dardlarni jumbushga keltira oladi. Qoʻshiq atamasi ikki xil feʼl maʼnosida qoʻllaniladi: keng maʼnoda aytim (vokal) asar: tor maʼnoda - qoʻshiq janri. Janrga xos tasnifiy belgilari - barmoq vaznidagi toʻrtliklarda kuylash, mazmunan turlicha: hajviy, hazilomuz va hokazo. Dastlab qoʻshiqlar kvinta - seksta, oktava oraligʻi bilan cheklangan. Ohanglarida soʻzdosh va kuychan xususiyatlarining payvastaligi namoyon boʻladi. Bularga: terma, yalla, lapar, qarsak va hokazolar kiradi. Lirik qoʻshiq bu janrning muhim

turidir. Unda asosan ishq, (yorga, elga, Vatanga va hokazo) muxabbat mavzulari tarannum etiladi. Ashula qo'shiqning rivojlangan aytim turi bo'lib, ovoz ko'lamining nisbatan kengligi, kuylarning ohangdorligi, ritmlarning serqirra va murakkabligiga ega. Ashulada ham barmoq, ham aruz vaznli she'rlar, g'azallar qo'llaniladi. Aksar hollarda ishqiy-lirik kayfiyat yetakchilik qiladi, falsafiy va didaktik mavzular bayon etiladi. Ashula janri musiqa ijodi va ustozona musiqa qatlamlari orasida o'ziga xos bog'lovchi "ko'prik"dir. Rivojlangan ashula, Katta ashula — ustozona musiqa namunasidir (Ibragimov, 2006, b. 96).

Ashula va qo'shiq o'rtasidagi farqlarning yana biri, shartli ravishda tuzilgan olti bo'lakdan tashkil topadi. Bularga daromad, miyonxat, dunasra, o'rta avj, katta avj, furovard kiradi. Qo'shiqda esa kuplet, naqorat va avj kuzatiladi. Bularning hammasini yakkaxon shaklda ham, jamoa shaklida ham ijro etish mumkin.

Folklor janrining qadimiy yo'nalishlaridan biri bu dostonchilikdir. Dostonchilik qadim-qadimdan rivojlanib kelayotgan, og'izdan-og'izga, otadan-bolaga, ustozdan - shogirdga o'tib kelayotgan qadriyatdir. Dostonchi - ham qo'shiqchi, ham shoir, ham so'z ustasi, ham soz ustasi, ham aktyor, ham psixolog, ham yaxshi improvizator, ham yaxshi arator bo'lishi talab qilinadi. Bu janrni ilmiy o'rganib, tadqiqodlar olib borgan olimlarimiz, dostonchilik dastlab bir voqeani so'zlash keyinchalik kuylab berish bilan boshlanganligini ta'kidlashadi. *Maqom - soz etmak, suvora - so'z etmak, doston - voqelik*. Bola baxshi Qurbonnazar Abdullayevning ushbu fikrlarini so'zimiz isboti sifatida keltirib o'tamiz (Matyoqubov, 2009, b. 6).

Ustoz Otaxon baxshi ta'kidlasharicha, Xorazm baxshichilik san'atini xonandalik sohasidan ayro ko'rsatish mumkin emas, chunki bu ikki san'atning ildizi bir. Demak, yakka xonandalik san'atini vujudga kelishiga sababchi dostonchilik. Baxshi ya'ni ma'rifatparvar, ustoz xalqni ma'naviyatini o'stiradi, o'zining hikoyalari orqali o'z eshituvchilarini tarbiyalaydi. Keyinchalik she'riy janrlarning qonuniyati o'sib borishi bilan xonandalik san'ati rivojlangan.

Xorazm dostonchiligi va xonandalik san'ati bizgacha to'la yetib kelishiga sababchi inson Qurbonnazar Abdullaev haqida ustozdan so'raganimizda shunday javob berdi: "Bola baxshi men shogird bo'lib tushishimdan oldin bir marta ham dars berib ko'rmagan edi. Uyida xizmatlarini qilib biroz vaqt o'tgach, darsni nimadan boshlashni bilmay, ovozimni sozlab, ashula o'rgata boshladi, dostonlarning nasriy qismiga kelganida so'zlarning har birini tushunarli aytish, ayniqsa harflarni to'g'ri jaranglatishni o'rgatar edi. Ustozning uyiga ramazon oyida (to'y yo'q paytlari) Xivalik xonandalar yig'ilib, har birining so'zda, sozda, tartib-intizomdagi kamchiliklarini aytib, bu xatolarni qaytarilmasligini nazorat qilishar edi. El orasida yurgan san'atkorlar tanqidni to'g'ri qabul qilib, o'zlari ustida ishlar edilar va Xiva san'atkorlari orasida o'sish kuzatilar edi" (Matyakubov, 2009, b. 28-29).

Ustoz-shogird an'anasi haqida ko'p gapiramiz va shogird noboproq chiqsa ustozni aybdor qilamiz! Ustoz o'zining xulq-atvori, san'ati, muomalasi bilan shogirdlarga namuna bo'lishi kerak! San'atkorning korini o'rgatuvchi dastlab ustoz bo'lsa, korining sifatini oshiruvchilar uning yon atrofidagi sozandalari, san'atkor do'stlari, qarindoshlari va asosan eshituvchilari hamda muxlislaridir. Ustoz ming gapirgani bilan shogirdning boshi devorga urilmasa foydasi yo'q!

Xorazm eroniy maktabining yirik vakili Axmad baxshi Matnazar o'g'lining 1934 - yili qishloq klubida doston ijro qilganligini folklorshunoslar shunday ta'riflashadi: "Klub zaliga uch yuzdan ko'proq kishi joylashdi. Baxshi "Go'ro'g'li" dostonini boshladi u juda berilib tomoshabinni o'ziga jalb qildi-ki, shinavandalar har bir doston qahramoni obrazini qalbdan his qilib, doston ichiga sho'ng'ib uning mazmuni bilan nafas ola boshladi. Doston kulminatsiyasiga yetib unda Go'ro'g'li qirq yigiti va xalqiga qarab "Safarim bor Gurjiston maning bilan ketgan yursin" deb baxshi dutorini chalib zaldan tashqariga chiqishi bilan doston jarayonidagi tomoshabinlarning barchasi go'yoki Go'r o'g'lining o'g'li Avaxxonni qutqarish uchun janga otlanayotgan askarlar kabi u bilan tashqariga otilib chiqadi". Dostonlarning dramaturgiyasi, voqealar rivoji qanday ruhiyatda bo'lsa nomalari, ya'ni musiqalarining xarakteri ham shunga moslashadi. Qayg'uli-g'amgin bo'laklarda baxshilar ko'proq zorinji, nolish kabi nomalardan foydalanishadi. Jangu-jadal, qahramonlik, bahodirlik aks etgan bo'laklarida ilg'or, eshvoy kabi nomalarni ishlatishadi. Baxshilarning mohirligi va xalqni o'z ortidan ergashtirish to'g'risidagi bunday misollarni juda ko'plab keltirish mumkin. Hatto xonlarning ham o'z shaxsiy baxshilari bo'lgan ekan. Misol uchun Muhammad Rahimxon Feruz soniyning Suyav ismli baxshisi bo'lgan. Ustoz Otaxon akaning ta'kidlashicha: "Har yili mart oyida Xiva shahrining Nurillaboyning bog'ida baxshi-xonandalarning ko'riktanlovi bo'lib, unda xalq xizmatida yurgan va ustoz fotihasidan so'ng el xizmatiga kamarbasta bo'lib turgan yosh xonandalar qatnashib o'z mahoratini namoyish etar ekan. Xonandalarni birma-bir eshitib xon o'z fikrini Suyav baxshiga aytar ekan, baxshi rozilik bildirsa xonandaga el-yurt xizmatida bo'lishga ruhsat berilar va aks holda bu xonanda yana o'z ustida ishlashi kerakligini aytib, xizmat qilishga izn berilmas ekan" (Matyakubov, 2009, b. 30-31).

Bunday ko'riklar xalq qulog'i yengil-yelpi, begon Roportaja ohanglarni eshitmasin, aksincha, yuksak salohiyatli, millatiga xos ohanglardan shinavandalar bahra olsin degan maqsad yotar edi. Mazkur odatni hozirgi kundagi litsenziya beruvchi tashkilotlarga o'xshatish mumkin. Hozir O'zbekistonda turli dostonchilik maktablari mavjud bo'lib, bular Qoraqalpoq, Xorazm, Qashqadaryo - Surxandaryo va Nurota

dostonchilik maktablaridan tashkil topgan. Qoraqalpoq, Qashqadaryo - Surxandaryo, Nurota dostonchilik maktablari doston kuylash jarayonida tomog'i qirilgan holda o'ziga xos ovoz chiqarish uslublari mavjud. Ushbu tovush chiqarish uslubini otashparastlik, buddizm, shamanlarning diniy tadbirlarida ham kuzatishimiz mumkin. Bu dostonchilik maktabi baxshilari faqat do'mbira yoki qo'biz jo'rligida nomalar kuylab, so'z aytish vaqtida do'mbiralari cholib bezak berilgan. Majoziy ma'noda aytadigan bo'lsak ham o'zlarini ham tinglovchini bir sozga sozlab turgan.

Xorazm dostonchilik maktabi baxshilari ulardan farqli o'laroq baxshining yonida jo'r bo'lish uchun unga sozandalar hamrohlik qilishadi. Nomalar aytilganda baxshining o'zi tor cholib kuylasa yordamchi sifatida doirachi unga hamroh bo'lgan holda birgalikda kuylaydi. Ayrim hollarda bulamon va gijjak sozlari hamrohlik qilishi mumkin. Misol tariqasida Bola baxshi Abdullayev doston kuylagan vaqtida unga shogirdlari yoki o'g'illari jo'r bo'lib turgan va sekin-asta dostonchilik sirlarini yonlarida birga yurib o'rganishgan. Xorazm dostonchilik maktabining yana bir o'zgacha tomoni, aytishuvlar vaqtida ayol xonandalar ham qo'shib kuylashgan. Buning sababi badiiy obrazni yanada reallikka yetaklashdir. Misol tariqasida O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan baxshi Otaxon Matyakubov "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonidagi erkak obrazlarini o'zlari va doirachilari Rajabboy aka Masharipov bilan birga kuylar edilar. Ayol obrazlarini esa Mahbuba Turayeva ismli ayol shogirdi kuylar edi. Ushbu holat eshituvchining ta'surotini yanada oshiradi, tasavvur qilish imkoniyatini yanada kengaytiradi.

Qadimdan bizgacha yetib kelayotgan va boy merosimizga aylangan, o'ta nozik did ila monumental ko'rinishga ega bo'lgan, hozirgi davr tilida aytganda professional bir janr bor-ki, bu "Maqom"dir. Maqom — bu joy, makon, zamon va hokazo ma'nolarni anglatadi. Maqom asarlari saroy mulki hisoblangan va faqatgina saroylarda ijro etilgan. Maqom asarlari ijrochilari va xonandalari saroyda yashab ijod etganlar. Oddiy xalq esa yuqorida ko'rsatib o'tilgan folklor qo'shiq va ashulalardan bahramand bo'lishgan. O'zbekistonda maqomlar uch vohaga bo'lingan: Xorazm maqomlari, Buxoro Shashmaqomi va Toshkent-Farg'ona maqom yo'llaridir. Bu maqomlar tuzilish jihatidan bir-biriga o'xshab ketsada, asarlarning ohanglari, ladlari, maqom aytim yo'llaridagi g'azallari bilan farqlanadi. Maqom asarlarining aytim yo'llarida aksariyat g'azallar aruz vaznida yozilgan (Yunusov, 1992, b. 15-16).

Aruz nima? Arab she'riyati dastavval ko'chmanchi, tuya boqish bilan shug'ullanuvchi arab qabilalari — badaviylardan vujudga kelgan. Arab tuyachilari tuyani tezlatish uchun maxsus qo'shiqlar kuylaganlar va bu qo'shiqlar arab xalqlari orasida keng tarqalgan. VIII asrga kelib arab olimlari orasida she'riyat va xalq og'zaki ijodi orasidagi munosabatni o'rganish, ularning muayyan qonuniyatlarini ishlab chiqishga ehtiyoj tug'ildi. Bu vazifa haqli ravishda "arab filologiyasining otasi" deb e'tirof etiluvchi olim Xalil ibn Ahmad (715/719 – 786/791) tomonidan amalga oshirildi. U aruz ilmini bir butun tizim holiga keltirdi va uning nazariy asoslarini ishlab chiqdi. "Aruz" so'zining ko'plab lug'aviy ma'nolari bor. Adabiy istiloh sifatida ularning qay biri asos qilib olingani aniq emas. Bu borada olim va ijodkorlar tomonidan bir-biridan tubdan farq qiluvchi bir qancha fikrlar bildirilgan. Ulardan bir nechtasini keltirib o'tamiz: 1. Vodiy nomi. 2. Makka shahrining nomlaridan biri. 3. Taraf, jihat, mintaqa, yon. 4. Bulut. 5. Sarkash tuya. 6. Chodirning o'rta ustuni. 7. O'lchov. Endi ushbu fikrlarning izohi bilan tanishsak. Alisher Navoiy o'zining "Mezon ul-avzon" (Vaznlr o'lchovi) asarida aruz ilmining asoschisi Xalil ibn Ahmad yashagan hudud yaqinida Aruz degan vodiy borligi haqida ma'lumot beradi. Bu vodiyda arablar chodirdan uylar tikib, ularni bezatib sotar ekanlar. Uyni "bayt" deb atasharkan. Baytning mavzun - nomavzun (vaznli - vaznsiz) ekanligini aruz fanining o'lchoviga solib ko'rishganidek, bezatilgan uylar ham bahoga solib o'lchab ko'rilar ekan. Shu tariqa mazkur ilm ushbu vodiy nomi bilan "aruz" deb atala boshlangan. Manbalarda, xususan, Sayfiy Buxoriyning "Aruzi Sayfiy" asarida aytilishicha, Xalil ibn Ahmad Makkada o'ziga yangi ilhom ato etilishini tilab duo qiladi. Duosi ijobat bo'lib, aruz ilmiga asos soladi va uni Makkaning nomlaridan biri bo'lgan so'z, ya'ni Aruz nomi bilan ataydi. Aruz she'rshunoslik ilmining bir qismidir. Uning "taraf, yon" degan ma'no anglatishi she'r ilmining bir tarafi degan mazmun bilan bog'liq. Ba'zi rivoyatlarga ko'ra, aruz muammolarning yengil hal etilishiga olib borgan yo'l ramzi bo'lmish bulutga o'xshaydi. She'r vaznining to'g'ri yoki yanglish ekanligi shu ilm orqali aniqlangani uchun ham "aruz" so'zi bulut degan ma'noga ham nisbat berilgan. Aruz vazni tuya yurishining ritmidan olingan degan rivoyatlar ham mavjud. Badaviylar tuya sahroda yurishni xohlamay, sarkashlik qilgan paytda uni tezlatish uchun maxsus qo'shiqlar kuylaganlar va bu qo'shiqlar ohangi aruz vaznining vujudga kelishi uchun asos bo'lgan degan qarashlar bor. Aruz tizimiga xos bo'lgan ko'plab istilohlar ham tuya hayoti bilan bog'liq so'zlar asosida vujudga kelgan deyish mumkin. Aruz she'riy tizimi arablardan forsiy va turkiy adabiyotga keng yoyildi. Hijratning ilk asrlarida Arab xalifaligi butun Eronni fath etdi. Qadimiy Sosoniylar davlati madaniyati tomir otgan bu hududlarga islomiyat va arablar bilan Qur'oni Karim va u ifodalangan til — arab tili kirib keldi. Natijada, she'riyatda ham asta-asta arablarga xos yangilanishlar bo'y ko'rsata boshladi. Turkiy adabiyotda islomdan avval o'ziga xos maxsus she'r tuzilishi bo'lgan va bu tizim bo'g'inlar soniga asoslangan. Ushbu tizimda yozilgan she'rlarning aksariyat qismi to'rtliklardan iborat bo'lishi bilan ahamiyatli edi. Kuzatuvlarga ko'ra, turkiy xalqlar ilk bor aruz tizimida qalam tebrata boshlaganlarida barmoq vazn tizimiga yaqin turuvchi vaznlardan foydalanganlar. Aruz muomalaga kirgan ilk davrlarda yozilgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari "Shohnoma" vaznida, ya'ni mutaqorib bahrida yozilgan. Yusuf Xos Hojibning aynan shu o'lchovni tanlashiga sabablardan biri sifatida mutaqorib bahrining turkiy xalqlar

she'riy tizimi – barmoqning eng faol shakllaridan bo'lgan o'n bir bo'g'inli vazniga juda uyg'un ekanligini keltirish mumkin. Adib Ahmadning "Hibat ul-haqoyiq" asarida ham ushbu o'lchov to'rtliklar shaklida ifoda etilgan. Turkiy aruzning nazariy va amaliy jihatdan shakllanishida buyuk mutafakkir shoir hazrat Alisher Navoiy ijodining o'rni beqiyos. Navoiy o'zining aruz qonun-qoidalariga bag'ishlangan "Mezon ul-avzon" asarida 19 bahr, 160 vazn haqida ma'lumot beradi, har bir vaznga turkiy tilda misollar keltiradi. Shoir she'riyatining gultoji hisoblanmish "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotining o'zida 13 bahr, 90 ga yaqin vazn istifoda etilgan. Agar bunga buyuk mutafakkirning epik she'riyati, forsiy tildagi she'rlarida qo'llanilgan vaznlarni ham qo'shib hisoblaydigan bo'lsak, mazkur ko'rsatkich 100 dan ortadi. Ularning barchasi aruz tizimi turkiy she'riyatning ajralmas qismiga aylanganligini bildirish barobarida bu she'riy tizimning turkiy til qonuniyatlariga naqadar mos kelishini ham isbotlab beradi (Yusupova, 2022, b. 7-9).

Xulaso

Maqolamizning hulosasi sifatida shuni aytishimiz mumkinki, turli dinlar vakillari ham, oddiy omma ham so'z va soz san'atining bemisil qudratini anglab yetgan, uning inson yuragining tub-tubiga yetib borishidan unumli foydalangan va aynan so'z va soz san'atining qudratini oshirishda esa turli ohanglardan foydalanilgan va foydalanib kelinmoqda. So'z va soz ijro san'ati nafaqat insonni balki borliqdagi barcha jonli narsalarga ham ta'sir o'tkazishi mumkin. Jonli mavjudot borki, uning organizmida suyuqlik mavjud. Inson organizmining 70 foizi suyuqlikdan tashkil topgan. Yaponiyalik olimlarning tadqiqodlaridan birida ikki idishga suv solinib ularning biriga klassik qo'shiq va shirin so'z gapirib eshittirilgan va muzlatilgan. Ikkinchi idishdagi suvga rok yo'nalishidagi qo'shiq va baqir-chaqir, yomon so'zlar eshittirilgan va u ham muzlatilgan. Muzlatilgan idishlarning birinchisi, ya'ni klassik qo'shiq va shirin so'z eshittirilgan idishda muzlatilgan suvda hosil bo'lgan kristall shakllari bejirim, chiroyli gullar, naqshlar chizilgandek ajoyib shakllar hosil bo'lgan. Ikkinchi, ya'ni rok qo'shig'i va yomon so'zlar eshittirilgan idishda muzlatilgan suvda qilichsimon, tikanaksimon kristallar hosil bo'lgan. Shunga o'xshash tadqiqodlardan birini Gollandiyalik olimlar ham o'tkazishgan. Ularning tadqiqodlari gul ustida bo'lgan, ya'ni uchta bir xil gul ekilgan. Ularning birinchisiga shirin so'z va klassik qo'shiq, ikkinchisiga she'rlar, hikoyalar va folklor qo'shiq, uchinchisiga yomon so'zlar va rok qo'shiq eshittirib borilgan. Birinchi va ikkinchi gullar o'sib gullab xushbo'y hid tarata boshlagan. Rok qo'shig'i va yomon so'zlarni eshittirilgan gul qurib, to'kilib qolgan. Buyuk Britaniyalik doktorlar ham shunga o'xshash tadqiqod o'tkazishdi. Tadqiqot ona qornidagi bolaga ham ikki xil xarakterdagi so'z va ikki yo'nalishdagi musiqa eshittiriladi. Natija xuddi yuqoridagidek. Klassik musiqa va shirin so'zlar eshitgan vaqtida homila o'zini juda yaxshi his qilgan, yomon so'zlar va rok musiqalar eshitgan homilada salbiy holatlar kuzatilgan. Chunki, ona qornidagi bolaning yurak urishi normal holati daqiqasiga 128-marta. Aynan klassik musiqa va shirin so'z eshitgan ona qornidagi bolaning yuragi daqiqasiga 128-marta urgan. Rok musiqasini va yomon so'zlarni eshitganida esa daqiqasiga 158 va undanda yuqori marotaba yurak urgani kuzatilgan. Ona qornidagi bolaning eshitish organlari 20 haftaligida to'liq rivojlanishi fanga ma'lum. Shuningdek, tug'ilishi bilan nafas olish uchun yig'lashi uning birinchi ovoz chiqarishi hisoblanar ekan. Bundan anglash mumkinki, so'z va sozning nafaqat suvga qolaversa, butun olamga ta'siri bor ekan. XIX asrning o'rtalarida rus olimlari agressiv xarakterdagi so'zlar va musiqalar inson ongini pasayishiga olib kelishini, unda qo'rquv, boqibeg'amlik, g'arazguylik kabi yomon illatlar kuchayishini tadqiq qilganlar. Bundan XII asr ilgari Sharq mutafakkirlari "Bolaga past ovozda, yoqimli so'zlar bilan gapiring va musiqa bilan ko'ngliga yo'l toping. Voyaga yetgach u boshqa bolalardan yetukligi, ongliligi, aqilliligi, farosatligi bilan ajralib turadi" deb ta'kidlaganlar. Shu o'rinda bir misol. Nemis bosqinchilari yetakchisi Gitler omma oldida nutq so'zlashidan oldin agressiv xarakterdagi musiqa qo'yilar va undan keyingina Gitler o'z nutqini agressiv xarakterda boshlar ekan. Gitlarning bunday xatti-harakatidan keyin uni tinglagan odamlar huddi zombiga aylanib buyurilgan barcha salbiy yumushni bajarishga shay bo'lib qolar ekan. Tarixiy dalillar bunga yorqin misol bo'la oladi (Madraximov, 2019). Shunda ko'rinib turibdiki so'z va soz ijro uyg'unligi hamda ularning kuchi bemisil bahaybat va kengdir. Uni to'g'ri qo'llash, joyida ishlata bilish, me'yorida qo'llash ham bir san'atdir. So'z va soz san'atini qay tarzda ishlatsa shu tarzda o'z mevasini shu zahoti beradi. Yomonlikka ishlatsa yomon, yaxshilikka ishlatsa yaxshilik mevasini qisqa sur'atlarda bera boshlaydi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Adabiyotlar/Kaynaklar/ References

- Anvar Axmad (2018). *Siz namoz o'qishni bilasizmi?*. G'afur G'ulom Nomidagi Nashriyot-Matbaa Ijodiy Uyi. (In Uzbek)
- Atayev, F. (2024, 5-fevral). Dunyo va Turkiy til. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/farrux-atayev-dunyo-va-turkiy-til> (In Uzbek)
- Ibragimov, O, A. (2006). *Fergano - Tashkentskiye makomi*. Media Lend Nashriyoti. (In Uzbek)
- Karimova, F. (2021). The componential analyse of English and Uzbek lullabies based on grammatical signals. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*. 03 (06-15), 91-98. <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume03Issue06-15>
- Klark, P., & Hakimova, A. (2010). *Zoroastrizm*. Izdatelstvo Musiqa. (In Uzbek)
- Madraximov, A. (rejissyor). (2000, 22 avgust) 9-son [TV ko'rsatuv soni] "Olamga sayoxat" ko'rsatuv; O'zbekiston telekanali studiyasi (In Uzbek)
- Madraximov, A. (rejissyor). (2019, 12 fevral) 6-son [TV ko'rsatuv soni] "Olam va odam" ko'rsatuv; O'zbekiston telekanali studiyasi. (In Uzbek)
- Malikova, D. (2023). Xonandalarni shakllanishida ovozni yo'lga qo'yishning o'rni xususida (I. Yo'ldoshev & S. Jumayev, Mas'ul muxarrirlar). *Ta'limida ovozni yo'lga qo'yish masalalari respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami* (b. 91-98). Bookmany Print MChJ Bosmaxonasi. (In Uzbek)
- Matyakubov Botir. (2024). *Dostonlarning musiqiy xususiyatlarini o'rganish: Musiqiy oliy o'quv yurtlarining doston ijrochiligi ixtisosligi bakalavr bosqichi talabarlari uchun o'quv qo'llanma* (I-Kitob). Musiqa nashriyoti. (In Uzbek)
- Matyakubov, I. B. (2018). *Xor va xorshunoslik*. Fan va Ta'lim Nashriyoti. (In Uzbek)
- Matyoqubov Botir. (2009). *Doston navolari*. Building Print Uk. (In Uzbek)
- Matyoqubov Botir. (2024). *Dostonlarning musiqiy hususiyatlarini o'rganish: Musiqiy oliy o'quv yurtlarining doston ijrochiligi ixtisosligi bakalavr bosqichi talabarlari uchun o'quv qo'llanma* (II-Kitob). Musiqa Nashriyoti. (In Uzbek)
- Musiqa cholg'u asboblari. (25-May 2019). Wikipediada. https://uz.wikipedia.org/wiki/Musiqa_cholg'u_asboblari (In Uzbek)
- Qo'shiq. (4-aprel 2021). Vikilug'atda. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Qo%CA%BBshiq> (In Uzbek)
- Snorovka.com web sayti. Literatura. 1-sentyabr 2021. <https://snorovka.com/literatura/12760> (In Uzbek)
- Sof.uz elektron gazetasi. Rozental effekti: bola ruhiyatini sindirmang! 8-noyabr 2019. <https://www.sof.uz/post/rozental-effekti-bola-ruhiyatini-sindirmang> (In Uzbek)
- Yunusov, R. (1992). *Makomi i mugami*. Fan Nashriyoti. (In Uzbek)
- Yusupova, D. (2022). *Aruz va mumtoz poetikaga kirish*. Akademnashr Nashriyoti. (In Uzbek)

İngilis Toyları ilə Bağlı İnanclar

İngiliz Düğünleri ile İlgili İnanclar

Beliefs about English Weddings

Vefa İBRAHİM

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Humanitar Elmlər Bölməsi, Folklor
İnstitutu, Mərasim Folkloru Şöbəsi, Bakı,
Azərbaycan

Azerbaijan National Academy of Sciences,
Faculty of Humanities, Institute of
Folklore, Ceremonial Folklore Department,
Bakı, Azerbaijan

Geliş Tarihi/Received 29.03.2023
Kabul Tarihi/Accepted 23.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.05.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Vefa İbrahim
E-mail: vefamuradxan@gmail.com

Atıf: İbrahim, V. (2024). İngiliz toyları ilə
bağlı inanclar. *Comparative Turkish
Dialects and Literatures*, (5), 27-34.

Cite this article: İbrahim, V. (2024).
Beliefs about English weddings
*Comparative Turkish Dialects and
Literatures*, (5), 27-34.

Content of this journal is licensed under a Creative
Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives 4.0 International License.

XÜLASƏ

Qədim dövrlərdən bu günə qədər keçirilən mərasimlər xalqın mədəniyyətinin, incəsənətinin, xarakterinin öyrənilməsində böyük rol oynayır. Mərasimlər qədim dövrlərdə daha çox dini-magik funksiya daşıyırdısa, sonrakı dövrlərdə onların əksəriyyəti öz funksiyasını itirərək sadəcə əyləncə və ya oyun kimi qeyd olunur. Mərasim folklorunun tədqiqi nəinki bu folklor növünün özünün, ümumiyyətlə söz sənətinin ən qədim qaynaqlarının öyrənilməsi üçün də çox vacibdir. Mərasim folkloru şifahi xalq yaradıcılığının ən qədim növünü təşkil edir. Azərbaycan və Böyük Britaniya xalqlarının ənənəvi adət və mərasimlərinin formalaşmasında tarixi və coğrafi amillərin, genetik və etnik əlaqələrin rolu çox böyükdür. Məqalədə qədim ingilis toyları, onların xüsusiyyətləri, toy mərasimi ilə bağlı qədim adət-ənənələr və inanclar araşdırılır. Bu araşdırmada ingilislərin köhnə toy mərasimləri digər xalqların toy mərasimləri ilə müqayisə edilərək oxşar və fərqli cəhətlər ortaya qoyulur.

Açar sözlər: İngilis, toy, adət, ənənə, gəlin, bəy

ÖZ

Antik çağlardan günümüze kadar düzenlenen törenler insanların kültürünün, sanatının ve karakterinin incelenmesinde büyük rol oynamaktadır. Antik çağlarda törenlerin daha çok dinsel-büyüsel bir işlevi vardı, ancak daha sonraki dönemlerde çoğu işlevini yitirdi ve sadece eğlence ve ya oyun olarak kutlandı. Törensel halk biliminin, folklorun incelenmesi, yalnızca bu tür folklorun incelenmesi açısından değil, aynı zamanda genel olarak sözlü sanatın en eski kaynaklarının incelenmesi açısından da çok önemlidir. Mərasim folkloru sözlü halk yaradıcılığının en eski türüdür. Azərbaycan və Böyük Britaniya halklarının geleneksel gelenek ve törenlərinin oluşmasında tarihi ve coğrafi faktörlerin, genetik ve etnik ilişkilerin rolü çok büyüktür. Makalede eski İngiliz düğünleri, özellikleri, eski gelenekler ve düğün töreniyle ilgili inanışlar incelenmektedir. Bu çalışmada, İngilizlerin eski düğün törenleri diğer ulusların düğün törenleriyle karşılaştırılarak benzerlikler ve farklılıklar ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz, düğün, gelenek, tören, gelin, damat

ABSTRACT

Ceremonies that have been held since ancient times to the present day play a huge role in the study of the culture, art and character of the people. If in ancient times the rituals had a more religious-magical function, then in later times most of them lost their function and were celebrated simply as entertainment or games. The study of ceremonial folklore is very important not only for the study of this type of folklore itself, but also for the study of the most ancient sources of word art in general. Ceremonial folklore is the oldest type of oral folk creativity. The role of historical and geographical factors, genetic and ethnic relations in the formation of traditional customs and ceremonies of the peoples of Azerbaijan and Great Britain is very large. In the article the ancient English weddings, their characteristics, the ancient traditions and beliefs related to the wedding ceremony are studied. In this study, the old wedding ceremonies of the British are compared with the wedding ceremonies of other nations and similarities and differences are revealed.

Keywords: British, wedding, tradition, ceremony, bride, groom

Giriş

İngilis toylarının mərhələləri daha azdır. Bilindiyi kimi, Azərbaycan toylarında təxminən bu mərhələlər var: qızbəyənmə, elçilik, nişan, qız toyu, xınayaxdı, oğlan toyu və s. Bütün xalqlarda olduğu kimi, ingilis mərasimlərində də toyun önəmli yeri var. Ancaq ingilis folklorunda toydan əvvəl qızbəyənmə, elçilik, nişan mərasimlərindən heç biri qeyd olunmur. Araşdırmalara görə, subay oğlanın gənc bir qıza evlilik təklifi çox sadədir. Qədim ingilis adətlərində evlənmək sözü verən oğlanla qız bir-birinə dəfnə ağacının kiçik budağını bağışlayardılar. XVIII əsrin sonlarında Uelsdə belə bir adət formalaşmışdı: evlilik təklif edərkən oğlan qıza bir dəstə gül verirdi, əgər qız razılığa idi, gül dəstəsini qəbul edərdi.

Razılıq olmadıqda isə qız oğlana bir bıçaq verməli idi (Vasiliev, 1995, səh. 398). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim ingilis toy ənənələri sonrakı dövrlərdə bir sıra dəyişikliklərə uğramışdır. Belə ki, hal-hazırda Böyük Britaniyada yaşayan ingilisdilli xalqların adət-ənənələrinə görə, evlilik təklif edən və razılıq cavabı alan oğlan gənc qıza bir üzük bağışlayır (McMahon Lichte, 2001, seh. 3). Birləşmiş Krallıqda subay qız və ya qadınlar da evlilik təklif edə bilirlər. Ancaq bu təklif yalnız dörd ildən bir olan uzun ilin fevral ayının sonuncu - 29-cu günü irəli sürülür (Vasiliev, 1995, seh. 395).

XVI əsrdən XIX əsrə qədər ingilislərdə oğlan və qızın evliliyi valideynlər və ya qohumlar tərəfindən müəyyən edilirdi. Qız və oğlan toya qədər bir-biri ilə tanış olmurdular. Adətən, valideynlər 3 və 7 yaşlarında olan uşaqları bir-birinə ad edirdilər. Uşaqlar bir-birilərini ailə yeməklərində və ya bayram mərasimlərində görürdülər. Xatırladaq ki, belə bir adət Azərbaycanda da olmuşdur. Xalq dilində buna "göbəkəsmə" deyilir (Abdullayev, 2011, səh. 207).

Mövzunun Öyrənilməsi

İstiqlol Böyük Britaniyada vətəndaş evliliyi ilə bağlı fərman 1653-cü ildə verilmişdir, lakin 1753-cü ildə, zadəgan ailələrinin toyları istisna olmaqla, bütün toylar səhər saatlarında 8-dən 12-yə kimi yalnız kilsələrdə rahibin, iki və ya daha artıq şahidin iştirakı ilə kəbin kəsilməli və toy keçirilməli idi. Əgər evlənən cütlüyün yaşı 21-dən az olsa idi, valideynlərdən biri mütləq bu mərasimdə iştirak etməli idi (Vasiliev, 1995, səh. 398).

Adətən, toy mərasimlərinin ən gözəl vaxtı məhsul yığımı və Milad bayramı ərəfəsi sayılırdı, çünki bu müddətdə ərzaq bol olurdu. Onu da qeyd edək ki, qədim ingilislərdə toyun hansı ayda keçirilməsi ilə də bağlı inanclar var. Belə ki, qədim bir ingilis mahnısında da deyilir:

Married when the year is new, he'll be loving, kind and true.

When February birds do mate, you wed nor dread your fate.

If you wed when March winds blow, joy and sorrow both you'll know.

Marry in April when you can, Joy for Maiden and for Man.

Marry in the month of May, and you'll surely rue the day.

Marry when June roses grow, over land and sea you'll go.

Those who in July do wed, must labor for their daily bread.

Whoever wed in August be, many a change is sure to see

Marry in September's shrine, your living will be rich and fine.

If in October you do marry, love will come but riches tarry.

If you wed in bleak November, only joys will come, remember.

When December snows fall fast, marry and true love will last (McMahon Lichte, 2001, səh. 137).

(Tərcümə: *İl yeni olduqda (yanvar ayı) bəy səni sevəcək, mehriban və dürüst olacaq,*

Fevral quşları döllandikdə sən öz həyatına uyğunlaşmayacaqsan.

Mart küləyi əsdikdə evlənsən, həm sevinci, həm də kədəri biləcəksən.

Apreldə evlənə bilsən, həm bəy, həm də gəlin üçün sevinc olar.

May ayında evlənsən, günlərin peşmanlıqla keçər.

İyun gülləri açanda uzaq ölkələr və dənizlər görəcəksən.

İyul ayında toy edənlər gündəlik çörəkləri üçün çox əziyyət çəkməlidirlər.

Kim avqust ayında evlənsə, həyatında çoxlu dəyişikliklər görər.

Sentyabr ayında kilsədə evlənsən, həyatın zəngin və gözəl olar.

Əgər oktyabrda evlənsən, sevgi gələr, zənginlik isə yubanar.

Əgər soyuq noyabrda evlənsən, yadda saxla ki, ancaq sevincli günlər olar.

Əgər dekabr qarı uzun sürsə, evlilik və həqiqi sevgi də uzun sürər).

Göründüyü kimi, ingilislər toy mərasimini məhsul yığımı dövründə (sentyabr-noyabr) keçirilməsini uyğun saymışlar. Onlar may ayında toy mərasiminin keçirilməsini əsla qəbul etməmişlər. Xatırladaq ki, Azərbaycan xalqında da belə bir inanc var. Belə ki, xalqımız may ayında toy mərasiminin keçirilməsini doğru saymır və bu ayı “boş ay” adlandırır.

Qədim ingilislərdə qızın oğlanın evlilik təklifinə cavab verməsi müxtəlif formalarda həyata keçirilirdi. Belə ki, orta əsrlərdə oğlan may ayının 1-də sevdiyi qızın yaşadığı evin qarşısına yemişan qoyardı. Əgər qız yemişanı yerində olduğu kimi yerində saxlasa idi, oğlana razılıq vermiş olurdu, əgər qız yemişanı götürüb əvəzinə gül kələm qoysa idi, bu rədd cavabı kimi qiymətləndirilirdi (Vasiliev, 1995, səh. 399).

Şotlandiyada isə toy mərasimləri XIII əsrdən formalaşmışdır. Məsələn, şotlandların qədim adətlərinə görə, oğlan bir qızı sevdiyini göstərmək üçün içi daşlarla doldurulmuş səbəti kürəyinə alaraq kəndin bir tərəfindən digər tərəfinə aparardı, oğlanın bu hərəkətinə kəndin adamları görürdü, qız oğlanın sevgisinə müsbət cavab vermək istəsə idi, evindən çıxar, oğlanın arxasınca qaçar, onun üzündən öpərdi. Oğlan yalnız bundan sonra səbəti yerə atardı. Bu yolla da o sevdiyi qıza onu çox sevdiyini, ondan əl çəkməyəcəyini, onun sevgisi uğrunda hər çətinliyə dözəcəyini ifadə etmiş olurdu (Vasiliev, 1995, səh. 397). İngilis toy mərasimləri ilə bağlı adət və ənənələrin təhlili onu göstərir ki, Azərbaycan və ingilis toy mərasimləri arasında müəyyən uyğunluqlar var. Məsələn, Azərbaycanın Quba rayonunun bəzi kəndlərində belə adət var: evlənməyə razı olan qız öz razılığını elçi gələnlərin ayaqqabılarını təmizləyib və cütləməklə bildirir (Məmmədova, 2008, səh. 134).

Böyük Britaniyada evlilik günü (toy günü) kilsədə evliliyi qeydə alan şəxs tərəfindən təyin olunur. Həmin şəxs etibarsız nikahların qarşısını almaq üçün evlənəcək cütləri sorğu-sual edir, onların qohumluq əlaqələrini yoxlayır.

İngilis Toylarında İnancların Öyrənilməsi

İstiqlol davridə İngilis toyları adətən iki hissədən ibarət olur: rəsmi və qeyri-rəsmi. Qeyri-rəsmi hissəyə daha az qonaq dəvət olunur. Nəslin müəyyən nümayəndələri toya ailə öhdəliklərinə görə dəvət olunurlar, onlar dəvət edilmədikdə təhqir olunmuş sayılırlar (Lees, 1999, səh. 33).

Ənənəvi ingilis toylarında gəlin və bəydən başqa bir çox adamlar da iştirak edirlər və onların xüsusi rolu olur. Səciyyəvi olaraq bu rollar gəlin və bəyin yaxınları tərəfindən icra edilir. Toy mərasiminin təşkilində yaxından iştirak edənlərdən ən əsası “ushers”- nəzarətçilərdir. Onların vəzifəsi toy mərasiminə gələn qonaqları düzgün yerdə yerləşdirmək, gülləri və dua kitablarını hər kəsə paylamaqdır. Adətən qonaqların oturduqları yer bəyin və ya gəlinin ailə üzvü və ya dost olduqlarına görə təyin olunur. Ön sıralar ümumilikdə yaxın ailə üzvləri, yaxın dostlar üçün nəzərdə tutulur. Belə ki, bir çox toylarda mərasim boyunca gəlin və bəy adamları kilsədə olan mehrabda dayanırlar.

“Gəlin adamları” adlanan toy adamları gəlin atası, şərəf xanım, gül qız və kiçik gəlinlərdən ibarət olur. “Gəlin atası”nın vəzifəsi gəlini yola salmaqdır, əgər gəlinin doğma atası toyda iştirak etməsə, o zaman əmi, dayı və ya qardaş “gəlin atası” ola bilər. “Şərəf xanım” gəlinin ən yaxın rəfiqəsi olur, əgər ailəlidirsə, ona “böyük ailə anası” “matrona” deyə müraciət edirlər. “Gül qız” – 8 yaşına kimi olan kiçik qız uşağıdır ki, toy mərasimində gəlinin qarşısında gül səpir. “Kiçik gəlinlər” 8-16 yaş arasında olan gənc qızlardır, bu yaşda olan qızlar gəlinin qarşısında gül səpmirlər, ona görə də, onlar “kiçik gəlinlər” rolunda çıxış edirlər (McMahon Lichte, 2001, səh. 48).

“Bəy adamları” qrupuna bəyin ən yaxın dostu və ya qohumu olan “şərəf bəylər” daxildir, onların vəzifəsi mərasim boyunca bəyi tək qoymamaq, onu dəstəkləmək və ona dayaq olmaqdır. Toyda 6-10 yaş arası bir oğlan uşağı da iştirak edir, onun vəzifəsi gəlin və bəyin üzüklərini daşımaqdır. İngilis adət-ənənəsinə görə, gəlin və bəy bir-birinin barmağına halqa üzük taxırlar, bu da həyatın başlanğıc və sonunun olmadığını simvoludur.

İrlandiyada isə bəy gəlinin barmağına “Kloddag üzüyü” taxır. Bu üzüyün forması belədir ki, iki əl bir ürəyi tutur və ürək şəklində üzərində isə tac var: ürək sevgini, əl dostluğu, tac isə sədaqəti ifadə edir. İrlandiyada, adətən, nişan üzüklərində “sevgi, sədaqət və dostluq” sözləri yazılır (McCourt, 2003, səh. 221).

1845-1849-cu illərdə İrlandiyada baş verən aclıq dövründə bir çox irland ölkəni tərk etdiyinə görə bu nişan üzükləri də dünyanın bir çox ölkəsinə yayılıb. Üzərində çoxlu simvol olan nişan üzüyü ilk dəfə Qoluey qraflığındakı balıqçı kəndi Kladdağda düzəldilmişdir. Bununla bağlı bir çox rəvayətlər də var (McMahon Lichte, 2001, səh. 13). Əgər bir qadın həmin üzüyü sağ əlinə taxsa, subay, sol əlinə taxsa, evli olduğu bilinirdi. Bu adət dünyanın bir sıra xalqlarında da var.

Hər bir xalqda olduğu kimi, ingilis toylarında da gəlin və bəyin toy günü onların həyatının “ən xoşbəxt gün”ü kimi qeyd olunur, lakin

ingilislərə görə, toy günü bəy və gəlinin həyatında ən gərgin gündür. Çünki, ingilis toylarında bəy və gəlin mərasim boyunca hər kəslə maraqlanmalı, ünsiyyət qurmalı, onları məmnun etməlidirlər. Qonaqların rəyinə görə, bu gənclərin dözümlünün yoxlanması üçün əla testdir.

Toy mərasimi başlandıqda bəy, onun adamları və dəvət olunan qonaqlar kilsədə gəlin və gəlin adamlarını gözləyirlər. Gəlin və atası xüsusi bəzədilmiş maşında və ya həmin gün üçün kirayə edilmiş faytonda kilsəyə gəlirlər və onlar bəyin adamları tərəfindən qarşılanırlar. İlk olaraq kilsəyə bəyin və gəlinin nənə və babaları, sonra valideynləri bəyin adamları tərəfindən müşayət olunaraq kilsəyə dəvət edirlər. Daha sonra gəlin adamları, üzük tutan oğlan və gül səpən qız dəvət olunur. “Gəlin gəlir” (“Here comes the bride”) mahnısının sədalari altında gəlin atası ilə birgə sıraların arasından keçərək mehraba doğru irəliləyir və toy başlayır (McMahon Lichte, 2001, səh. 22-23).

Toy mərasimi zamanı bəy və gəlin bir-biri ilə əhd-peyman bağlayırlar. Qərb mədəniyyətində bu vədlər sevgi, vəfa və daimilik üzərində qurulur.

Bir çox toy əhdnamələri ənənəvi dini mərasimlərdən götürülür, amma indi Böyük Britaniyada cütlüklər təsiredici sevgi şeirlərindən, lirik mahnı sözlərindən istifadə edirlər, bəziləri öz sözləri ilə çıxış edir, bəziləri isə bu sözlərin rahib və ya keşiş tərəfindən deyilməsini istəyirlər (Vasiliev, 1995, s. 397). Şotlandiyada isə kilsə xadimi mərasimdə deyilən sözləri birinci dəfə şotland dilində, ikinci dəfə isə Latın dilində söyləyir (Vasiliev, 1995, səh. 398).

“Əhd-peyman” söyləndikdən sonra üzüklər taxılır. Üzüklər taxıldıqdan sonra rəsmi sənəd imzalanır. Sənəd olmadıqda evlilik rəsmi sayılmır və toy şəhadətnaməsi təqdim olunmur.

Sonra qonaqlar gül ləçəkləri, çiy düyü, şirniyyat ataraq bəy və gəlinə uğur diləyirlər. Kilsənin həyatında bütün qonaqlarla birgə xatirə şəkli çəkdirilir. Gəlin arxası qonaqlara dayanaraq öz gül dəstəsini başı üzərindən onlara atır. İnanca görə, gül dəstəsini tutan şəxs növbəti evlənəcək şəxs hesab olunur. Qədim ingilis adətlərində bəy gəlinin mavi rəngdə olan bel bağını başı üzərindən öz subay dostlarına atar və onu tutan subay şəxs növbəti evlənəcək şəxs hesab olunardı.

Qədim ingilis adətlərinə görə, həftənin üçüncü günü – çərşənbə günü toy üçün ən uğurlu gün sayılırdı və bunu sübut edəcək qədim ingilis mahnısı da var:

Monday for wealth

Tuesday for health

Wednesday the best day of all

Thursday for losses

Friday for crosses

Saturday for no luck at all (McMahon Lichte, 2001, səh. 137).

(Tərcümə: *Bazar ertəsi var-dövlət,*

Çərşənbə axşamı sağlamlıq,

Çərşənbə ən gözəl gün,

Cümə axşamı itkilər,

Cümə günü dava-dalaş,

Şənbə günü uğurun olmadığı gün).

Ancaq mahnının mətnində həftənin bazar günü haqqında bir söz yoxdur. İnanca görə, müasir dövrdə boşanmaların sayının çoxalması toyların adətən şənbə günü olması ilə bağlıdır. Toyların keçirilməsi günü ilə bağlı fərqli inacları da var. Məsələn, Azərbaycanın Quba bölgəsində toylar, adətən, şənbə və bazar günləri keçirilir. Cümə axşamı və cümə günləri insanların çoxu məscidə gedir, Quran oxuyur, buna görə də həmin günlərdə mərasimin keçirilməsi məqsədə uyğun sayılmır (Məmmədova, 2008, səh. 131)

İngilis adətlərinə görə, insanın ilk toyu “ağ toy” adlanır. Toy günü gəlin ağ paltar geyinməlidir və bu da onun günahsız, eyibsiz və şərəfli olduğuna işarə edir, başındakı ağ duvaq isə onu pis, şər qüvvələrdən qoruyur.

Bir ingilis mahnısında belə deyilir:

Something old, something new

Something borrowed, something blue

And a silver sixpence in your shoe (Owen, 1959, səh. 10).

(Tərcümə: *Bir köhnə, bir yeni,*

Bir borc alınmış və bir mavi lent

Və gümüş qəpik sənin ayaqqabının içində olmalıdır).

Mahnıdakı “köhnə bir şey” sözü gəlin və bəyin evliliyi boyunca onlara sadıq qalan dostlarına işarədir, “yeni bir şey” sözü isə gəlin və bəyin yeni və çiçəklənən xoşbəxt həyatlarının əlamətidir, “borc alınmış əşya” gəlinin ailəsi tərəfindən müvəqqəti olaraq verilmiş qiymətli ailə hədiyyəsidir. Gəlin öz gələcək həyatında xoşbəxt olmaq istəyirsə, bu hədiyyəni mütləq geri qaytarmalıdır. Gəlinlər ya mavi rəngli bel bağı, ya mavi rəngli saç bağı, ya da mavi rəngli ayaq bağından istifadə etməlidirlər. Toy günü gəlin ayaqqabısının içinə var-dövlət rəmzi olan gümüş pul qoymalıdır. Gəlin, adətən, bir qohumunun miras sayılan paltarını geyinməli, ailəyə məxsus olan dini kitabı və ya dua kitabını özü ilə götürməlidir.

Geyimlə bağlı qədim ingilis mahnıları da var:

Married in White, you have chosen right,

Married in Blue, your love will always be true,

Married in Pearl, you will live in a whirl,

Married in Brown, you will live in town,

Married in Red, you will wish yourself dead,

Married in Yellow, ashamed of your fellow,

Married in Green, ashamed to be seen,

Married in Pink, your spirit will sink,

Married in Grey, you will go far away,

Married in Black, you will wish yourself back (Owen, 1959, səh. 78).

(Tərcümə: *Evləndikdə ağ geyinsən, hər şeyi düzgün seçəcəksən,*

Mavi rəng geyinsən, hər zaman dürüst olacaqsan.

Mirvari rəngdə geyinsən, qasırğada, burulğanda yaşayacaqsan.

Qəhvəyi rəng geyinsən, şəhərdə yaşayacaqsan.

Qırmızı geyinsən, özünə ölüm arzulayacaqsan.

Sarı rəng geyinsən, yoldaşından utanacaqsan,

Yaşıl geyinsən, görünməyə utanacaqsan.

Çəhrayı geyinsən, bütün arzuların məhv olacaq.

Boz rəng geyinsən, hər şeyin geri dönməyini istəyəcəksən,

Qara rəng geyinsən, hər şeyin geri dönməsini istəyəcəksən).

Orta əsrlərdə Böyük Britaniyada gəlin və gəlin adamları əsasən eyni rəngdə geyinirdilər. Gəlini bəd ruhlardan gizlətmək, qorumaq üçün duvaqdan istifadə edirmişlər (Rees & Rees, 1961, səh. 378). Hal-hazırda isə gəlinlər bunu mövhumat adlandırırlar və örtünməkdən imtina edirlər.

Ənənəvi İrland toylarında gəlin mavi rəngli paltar geyinir, bu rəng də qədim zamanlarda saflığın rəmzi sayılırdı. 1499-cu ildən gəlinlər ağ rəngli paltar geyinməyə başladılar, bu rəng bakirəliyin və saflığın simvolu idi. Gəlinin gül dəstəsinə mavi lavanda çiçəyi də əlavə olunurdu ki, bu da xoşbəxt, firavan və uzun birgə yaşamağa işarə edirdi (Rees & Rees, 1961, səh. 369).

Toy günü gəlinin hansı rəngdə paltar geyinməsi ilə bağlı Azərbaycanda olan qədim inanclar fərqlidir. Belə ki, gəlin adətən qırmızı paltar geyinər, onun üst paltarı qırmızı xaradan və ya əlvan zəkəriyyə parçasından hazırlanardı. Gəlinin belinə ya qaynana, ya qaynata, ya da yaxın bir qonşu qırmızı kəmərlə bağlayar, gəlinin başına qırmızı duvaq atırdı (Məmmədova, 2008, səh. 133).

İngilis toylarının qeyri-rəsmi hissəsi “qəbul” adlanır, bəy və gəlinin şərəfinə qonaqlıq verilir. Adətən bu qonaqlığın xərci bəyin dostu və ya adamları tərəfindən çəkilir. Qonaqlıqda gəlin və bəyin şərəfinə çoxlu sağlıqlar deyilir.

Rəqs bölməsi gəlin və bəyin ilk rəqsi ilə başlayır. Daha sonra isə gəlin öz atası ilə rəqs edir, bir qədər sonra gəlinin atası ilə rəqsini dayandırır və gəlin bəylə rəqs edir. Bu da gəlinin atasını tərk edəcəyini və gələcək həyatını öz əri ilə davam edəcəyinə işarədir.

Qeyri-rəsmi hissədə ənənəvi olaraq xüsusi hazırlanmış meyvəli qat-qat tort bəy və gəlin tərəfindən kəsilir. Bu tortun bəy və gəlin tərəfindən birgə kəsilməsi və yeyilməsi onların həyatda ilk yeməyi kimi simvolizə edilir və uğur kimi qəbul olunur. Tortun üst hissəsi həddindən artıq meyvə, şəkər və bəzən də spirtdən ibarət olduğundan onu donduraraq bir il və ya daha artıq müddətdə saxlayırlar. Tortun həmin hissəsi evliliyin birinci ilində və ya ilk uşağın doğum günündə yeyilir. Toya dəvət olunan, lakin iştirak edə bilməyənlər üçün kiçik qutuda onların payı xatirə və diqqət əlaməti kimi evlərinə göndərilir (Nikitina, 1993, səh. 68).

İnanca görə, subay qonaqlar toy tortundan bir parçanı öz balıncıları altına qoymalıdırlar ki, bu, onların gələcək həyat yoldaşlarını daha tez tapmasına kömək etsin (Rees & Rees, 1961, səh. 346).

Toy mərasimi bitdikdən sonra bəy gəlini öz qolları üzərində evin kandarına kimi gətirir və bu da bəyin gəlini bütün çətinliklərdən uzaq tutacağına işarədir.

Toy mərasimləri ilə bağlı qədim ingilis inanclarından biri də “bal ayı”na aiddir. Qədim ingilislər inanırdılar ki, gəlinin toydan sonra bir ay ərzində ballı içki içməsi onun bətnindəki uşağın daha tez formalaşmasına, sağlam inkişafına müsbət təsir edir. Folklor mütəxəssisi Katie Sehornun fikrinə görə, İrlandiyada da “bal ayı” adlanan evliliyin birinci ayı çox məşhurdur. Bu inanca görə, valideynlər qızlarının evlənəcəyi oğlanı qəbul etməsələr, qız özü oğlana qoşularaq gedir və bir ay boyunca ballı çaxır içərək oğlanla birgə yaşayır. Bir aydan sonra qız hamilə olarsa, qızın ailəsi onu və ərinə qəbul etməyə məcburdur (Owen, 1959, səh. 78).

Əslində isə ingilis dilində “bal ayı” birləşməsindəki “ay” sözü “moon”, yəni “göydəki ay” mənasında işlənir. Bu da onu göstərir ki, ingilislərin düşüncəsində “bal ayı” deyilərkən “ən gözəl”, “aylı, işıqlı gecə” nəzərdə tutulur.

Toy mərasimi ilə bağlı ingilislərin aşağıdakı inancları da var:

Bəy gəlinə at nalı formasında olan boyunbağı hədiyyə edir. Gəlin də hər zaman onu boynunda gəzdirir. Bu onları gözləyən uğura işarədir. Bundan başqa bəy gəlinə bir çox toy hədiyyələri bağışlaya bilər və bunların da hər birinin öz mənası var: at nalı-uğur, xaç-sədaqət, kəmərlə evlilik, ürək sevgi, təkrar-sevgi, qıfıl-əmin-amanlıq (Vasiliev, 1995, səh. 299).

Uels toylarında belə bir adət var. Bəyin ən yaxın dostu yağ çəkilmiş bir dilim çörəyi tort kəsilməzdən əvvəl gəlinə verir. Belə hesab edilir ki, bu kiçik dilimə görə doğulacaq uşaqların hamısının gözəl və kiçik ağızları olacaq (Vasiliev, 1995, səh. 398).

XVII əsrdən başlayaraq uelslərin toy mərasimlərində “sevgi qaşıqları” adlanan taxta qaşıqlar görünməyə başlayıb. Bu taxta qaşıqlar bəy tərəfindən hazırlanır və gəlinə hədiyyə olunur. Məqsəd qız atasına bəyin bacarıqlı, zəhmətkeş və yeni quracağı ailəni işləyərək maddi cəhətdən qorumaq imkanını göstərməkdir. “Sevgi qaşıqları” Skandinaviya və Şərqi Avropada da çox məşhurdur (Rees & Rees, 1961, səh. 338).

XVII əsrdə gəlin və bəyin başına buğda töküldülər. Hal-hazırda buğdanı rəngli kağızlı kiçik şirnilər və düyü ilə əvəz edib. İngiltərənin şimalında belə bir adət də var ki, gəlin və bəy kilsədən evə dönərkən onların qonşuluğunda yaşayan bir nəfər bir boşqab dolusu çörək qırıntılarını gəlinin başı üzərindən atır və onları müşayət edən qonaqlar həmin qırıntılardan götürürlər. Bu da uğura işarədir (Vasiliev, 1995, səh. 397).

Qlousesterşayədə XVIII əsrin əvvəllərində cütlüyün başı üzərində böyük bir piroq yarıya bölünürdü. Aberdinşayədə isə yeni evlənənlərin başına arpa tökülürdü (Vasiliev, 1995, səh. 399).

İsveç toylarında isə gəlin ənənəvi tac və ya gül çələngi taxır. Bu isə onun saflığına işarə edir. Toy mərasiminin sonunda həmin gül çələngi yandırılır. Əgər çələng tez yanarsa, bu xoşbəxtlik əlamətidir (Vasiliev, 1995, səh. 297).

İrlandiyada gəlin adət olaraq toy günü saçını hörməlidir. Hörlmüş saç qədim inanclara görə, qadının gücü və uğuru idi. Digər bir uğurun simvolu Müqəddəs Patrik günüdür ki, həmin gün (17 mart) evlənənlər ən uğurlu cütlük adlanırdı (McMahon Lichte, 2001, səh. 56).

Şimali İngiltərədə olan bir inanca görə, əgər evlilik qeydə alınan zaman qəbiristanlıqda boş qəbir olarsa, bu yeni evlənənlər üçün pis bir işarə olar (Vasiliev, 1995, səh. 399).

- Əgər toy günü gəlin ağlamazsa, ona xoşbəxtlik nəsim olmaz (Vasiliev, 1995, səh. 398).
- Berkşir əyalətində belə bir inanc var ki, gəlinlə bəydən hansı 1-ci olaraq kilsədən çıxarsa, o da evdə hakim olar (Vasiliev, 1995, s. 398).
- Yorkşir əyalətində isə evin kandarına ilk ayaq basan evin hakimi olar.
- Qərbi Şotlandiyada belə bir inanc da var ki, əgər gəlin və bəy toy günü yas mərasimi ilə rastlaşarlarsa, bu onlara bəlanın gələcəyini xəbər verir. Əgər ölən şəxs qadın olarsa gəlin, kişi olarsa bəy daha tez ölür (Vasiliev, 1995, səh. 398).
- Böyük Britaniyada bir inanc da var ki, əgər kiçik bacı böyük bacıdan əvvəl ailə qurardısı, böyük bacı mütləq onun toyunda ayaqyalın oynamalıdır. Belə olmasa, o heç vaxt ailə qura bilməz (Vasiliev, 1995, səh. 291).

Böyük Britaniyada may ayı toy üçün ən uğursuz ay sayılır. May qocaların ayı sayıldığı üçün toyu gənclərin ayı sayılan Qədim Roma gənclik ilahəsi Yunonun şərəfinə olan iyun ayında etmək daha doğru sayılır (McMahon Lichte, 2001, səh. 83).

- Keltlərin inancına görə əgər gəlin toy günü toy paltarını cırıb və ya xarab edərsə, bəy də ömürboyu onunla o cür rəftar edər (Vasiliev, 1995, səh. 398).
- Uelslərin inancına görə, əgər gəlin nişan üzüyünü itirər, zədələyər və ya yerə salarsa, gələcək həyat yoldaşı ilə münasibətləri hər zaman korlanır (Vasiliev, 1995, səh. 197).
- Uelsdə belə bir adət var ki, əgər yeni evlənənlərin yoluna daş dığırlarsa, bu bədbəxt bir hadisənin olacağını bildirmiş (Vasiliev, 1995, səh. 399).
- Yorkşir əyalətində hesab olunurdu ki, toy tortunu tək kəsən gəlin uşaqsız olar. Gəlin tortu bəylə birgə və bəyin sol əlindən tutaraq kəsməlidir (Vasiliev, 1995, səh. 398).
- Yorkşir əyalətində nigahdan sonra gəlinin valideynləri piroq olan qabı evin üst mərtəbəsinin pəncərəsindən yerə atırlar. İnanca görə, gəlinin xoşbəxtliyi sinan qabın qırıqları qədər olardı. Əgər qab sınmasa, gəlini bədbəxtlik gözləyərdi (Vasiliev, 1995, səh. 397).
- Şotlandiyada yeni evlənənlərə xoşbəxtlik gətirmək üçün nigahdan əvvəl qonaqlar gəlinlə bəyə baş çəkər və bəyin əl-ayağını bağlayaraq onun üzünü hissə bulayardılar (Vasiliev, 1995, səh. 398).
- Cənubi Piverçer əyalətində belə bir adət də var idi ki, kilsədə böyük bir sandığın qapağını tək əllə açan subay qızı fermer oğlana almaq üçün təcrübədən keçirirdilər. Əgər qız həmin sandığın qapağını açma bilməsə idi, o qızı fermerə layiq görmürdülər və hətta oğlanlar da belə qız istəmirdilər (Vasiliev, 1995, səh. 398).
- Bəyin dostları və ya ailə üzvləri gəlin evinə gedərkən yolda kor adam, rahib və ya hamilə qadın görsə idilər, bu uğursuzluq kimi qəbul edilirdi. Əgər onlar yolda keçdi, donuz və canavar görsə idilər, bu uğur kimi qiymətləndirilirdi (Vasiliev, 1995, s. 399).
- Gəlin ata evini tərk etməzdən əvvəl güzgüyə baxarsa, bu ona uğur gətirər (Vasiliev, 1995, səh. 147).
- Gəlin kilsəyə gedərkən yolda quzu, qurbağa, hörümçək, qara pişik və ya göyqurşağı görərsə, bu uğur sayılır (Vasiliev, 1995, səh. 399).
- Əgər açıq qəbir, donuz, kərtənkələ, qarğa görərsə, uğursuzluq, rahib və rahibə gördükdə isə bu kasıbcılığa işarə edir (Vasiliev, 1995, səh. 399).
- Böyük Britaniyada toy günü pis hava uğursuzluq kimi qiymətləndirilir, baxmayaraq ki, bəzi xalqların inanclarında yağış bol ruzi və var-dövlət anlamına gəlir. Buludlu səma və güclü külək söz-söhbətli ailə anlamına gəlir. Qar isə zənginlik və saflıq kimi qiymətləndirilir (Vasiliev, 1995, səh. 291).

- Qədim ingilis adətlərinə görə, tortun içinə bir üzük qoyulur və həmin üzük kimin payına düşərsə, o adamı növbəti il böyük uğur gözləyir (Vasiliev, 1995, səh. 355).
- Böyük Britaniyada ayaqqabı ilə bağlı çox məşhur bir inanc var. Əgər toy günü gəlin öz ayaqqabısının içinə gümüş pul qoyarsa, onun həyatı hər zaman xoşbəxt və parlaq keçər (Vasiliev, 1995, səh. 290).
- İngiltərədə çox az bilinən bir adət də var. Gəlinin atası gəlinin bir cüt ayaqqabısını bəyə verir və bəy də onunla gəlinin alnına yavaşca vuraraq gələcək həyatlarında öz hökmrənliyini bununla sübut edir (Vasiliev, 1995, səh. 290).
- Ayaqqabı ilə bağlı bir inanc da var. Toy mərasimindən sonra qonaqlar gəlin və bəyi yola salarkən onların ardından ayaqqabı atırlar və bu ayaqqabılar ya maşına, ya da onlara dəyməlidir ki, yeni evlənənlərin həyatı uğurlu olsun (Vasiliev, 1995, səh. 291).
- Bir başqa inanc da gəlin və bəyin toy mərasimindən sonra evə gedərkən istifadə edəcəkləri maşının təkərlərinə ayaqqabıların bağlanmasıdır. Məqsəd səs-küy salaraq gəlin və bəyi pis ruhlardan qorumaqdır (Vasiliev, 1995, səh. 398). Azərbaycanda da toy mərasimində ayaqqabı ilə bağlı inanclar var. Məsələn, gəlin toy günü geyindiği ayaqqabının altına subay qızların adlarını sıra ilə yazır və ən tez silinən ad növbəti toyu olacaq qız sayılır.

Nəticə

Qədim dövrlərdən bu günə qədər keçirilən mərasimlər xalqın mədəniyyətinin, incəsənətinin, xarakterinin öyrənilməsində böyük rol oynayır. Mərasimlər qədim dövrlərdə daha çox dini-magik funksiya daşıyırdısa, sonrakı dövrlərdə onların əksəriyyəti öz funksiyasını itirərək sadəcə əyləncə və ya oyun kimi qeyd olunur. Mərasim folklorunun tədqiqi nəinki bu folklor növünün özünün, ümumiyyətlə söz sənətinin ən qədim qaynaqlarının öyrənilməsi üçün də çox vacibdir. Eyni zamanda tədqiqat nəticəsində ingilis toy mərasimləri ilə bağlı adət və ənənələrin təhlili onu göstərir ki, Azərbaycan və ingilis toy mərasimləri arasında müəyyən uyğunluqlar var. Yekun olaraq onu söyləyə bilərik ki, hər bir xalqın folklorunda toy mərasimi önəmli yer tutur. Adət-ənənə və inancların bir qismi öz aktuallığını itirmiş, bir qismi isə forma və məzmununu dəyişdirərək bu gün də davam edir. Toy mərasimlərində icra olunan ritualların elmi araşdırılması xalqların dünya görüşünü öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə ingilislərin qədim toy mərasimləri ilə bağlı geniş və aydın təsəvvür yaradılır. İngilis toy mərasimlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri konkret faktlarla təhlil edilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Ədəbiyyatlar / Kaynaklar / References

- Abdullayev, A. T. (2011). Azərbaycan nağıllarında ailə məişətinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında. *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, (2), 207-212. <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Humanitar%202011%204/207-212.pdf>. (In Azerbaijani)
- Lees, C. A. (1999). *Tradition and belief*. Univ Of Minnesota Press.
- Loqinov, K. K. (1993). Semeynie obryadi i verovaniya russkix Zaonejya. Karel'skiy Nauchnyy Tsentr.
- McCourt, M. (2003). *The Claddagh ring: Ireland's cherished symbol of friendship, loyalty and love*. Running Press Adult.
- McMahon Lichte, S (2001). *Irish wedding traditions*. Hyperion
- Məmmədova, X. (2008). Qubanın qədim toy ənənələri. *Dədə Qorqud* (Cild II, səh. 128-137). Nurlan Nəşriyyatı. (In Azerbaijani)
- Nikitina, S. E. (1993). Ustnaya narodnaya kultura i yazikovoe soznanie. [Oral folk culture and language awareness]. Lenand.
- Owen, M. Trefor. (1959). *Welsh folk customs*. Gomerian Press.
- Rees, A., & Rees, B. (1961). *Celtic heritage: Ancient tradition in Ireland and wales*. Thames & Hudson.
- Səfərova, A. (2006). Neftçalada toy adətləri. *Dədə Qorqud* (Cild II, səh. 104-112). Nurlan Nəşriyyatı. (In Azerbaijani)
- Səfərova, M. (2009). Bakı folklorunda nikah və toy mərasimləri. *Dədə Qorqud* (Cild II, səh. 118-125). Nurlan Nəşriyyatı. (In Azerbaijani)
- Vasiliev, S. (Ed.). (1995). *Ensiklopediya sueveriy* [Encyclopedia of Superstitions]. Mif-Lokid.

Oqova Suv Terminlari

Atık Su Terimleri

Wastewater Terms

Dilobar XURRAMOVA

Xalqaro Innovatsion Universiteti, Pedagogika va
Iqtisodiyot Fakulteti, Ijtimoiy-Gumaniter Fanlar
Kafedasi, Qarshi, O'zbekiston

International Innovation University, Faculty of
Pedagogy and Economics, Department of Social and
Humanities, Karshi, Uzbekistan

Geliş Tarihi/Received 19.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 28.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.05.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Dilobar Xurramova
E-mail:
xurramovadilobar786@gmail.com

Atif: Xurramova, D. (2024). Oqova suv
terminlari. *Comparative Turkish Dialects
and Literatures*, (5), 35-40.

Cite this article: Xurramova, D. (2024).
Wastewater terms. *Comparative Turkish
Dialects and Literatures*, (5), 35-40.

Content of this journal is licensed under a Creative
Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives 4.0 International License.

ANNOTATSIYA

Maqolada tarixiy hayotimizda oqindi suv va u bilan bog'liq atamalarning ifodalanishi, struktur qo'llanilishi xususida mulohazalar bildiriladi. Xalqimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, kanalizatsiya tizimi qadimgi davrlardan oqindi suvni chiqarib tashlaydigan quvur yo'llari va inshootlar bo'lib, ular obrez, hanik, tazar, toshnov (dashnov) kabi turli so'zlar bilan ifodalangan. Bu so'zlar yer osti, yomg'ir va ifloslangan suvlarni bir joyga yig'ish hamda chiqarib tashlash uchun shaharlarda quriladigan qurilma yoki inshoot nomini anglatgan. Oqova suv va tozalash tizimi tarixida qo'llanilgan bu so'zlar tadqiq obyekti sifatida olinib tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Suv, oqova suv, suv ilmi, oqindi, suvni tozalash

ÖZ

Makalede atık suyun tarihsel hayatımızdaki ifadesi, yapısal kullanımı ve bununla ilgili terimler yorumlanmaktadır. Halkımızın tarihine baktığımızda, kanalizasyon sisteminin eski çağlardan bu yana yaşam tarzlarında önemli bir rol oynadığını görebiliriz. Evlerimizden atık suyu uzaklaştıran boru hatları ve yapılar mevcut olup bunlar obrez, hanik, tazar, toshnov (dashnov) gibi farklı kelimelerle ifade edilmektedir. Bu kelimeler şehirlerde yeraltı, yağmur ve kirli suları toplayıp uzaklaştırmak için inşa edilen bir cihazın veya yapının adı anlamına geliyordu. Atıksu ve arıtma sisteminin tarihçesinde kullanılan bu kelimeler bir araştırma konusu olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Su, atık su, su bilimi, akıntı, su arıtma

ABSTRACT

The article comments on the expression and structural use of waste water and terms related to it in our historical life. If we look at the history of our people, we can see that the sewage system has played an important role in their lifestyle since ancient times. There are pipelines and structures that remove waste water from our houses, and they are expressed by different words, such as obrez, hanik, tazar, tashnov (dashnov). These words meant the name of a device or structure built in cities to collect and remove underground, rain and polluted water. These words used in the history of wastewater and treatment system were taken and analyzed as an object of research.

Keywords: Water, wastewater, water science, discharge, water treatment

Kirish

Suv tabiatning eng noyob, nodir hamda bebaho boyliklaridan biri hisoblanadi. U butun tirik jonot, inson, o'simlik va hayvonot dunyosi uchun hayot, yashash manbaidir. Suv haqida so'z borganda, suvning tabiatdagi eng bebaho xazina ekanligi, tabiat mo'jizasi va kashfiyoti ekanligini eslash lozimdir. Suv jamiki mavjudotning tanasidagi joni-yu ular tomiridagi qoni, hayotning borlig'i, qolaversa, tabiat saxiylik bilan ato etgan bitmas tuganmas boylik hisoblanadi. Nonning ushug'i ham non bo'lganidek, suvning tomchisi ham suvdur. Mashhur tabiatshunos olim, akademik V. I. Vernadskiy: "Tabiiy suv insonning butun hayotini yaratadi va qamrab oladi. Uning jamiyatda, turmushda, insonning mavjudligida tutgan o'rnini shu darajada aniqlab beradigan birorta boshqa tabiiy jism bo'lmasa kerak (Hasanov & Rashidov, 1987, b. 45) deb yozgan edi.

Insonning eng yaqin do'sti, hamrohi, ba'zan nihoyatda dahshatli dushmani suv haqida biz ko'pincha o'ylab ham o'tirmaymiz. O'z xohishimizga ko'ra foydalanaveramiz. Ammo suvning qadriga yetish, uni saqlash haqida o'ylab ham ko'rmaymiz. Chunki biz bularga ko'nikib qolganmiz. Shu o'rinda ichimlik suvining har bir tomchisini avaylash, qadriga yetish haqidagi Yapon yozuvchisi Xiroshi Nomaning "Mabodo, kelgusida yerda hayot tamom bo'lsa, u atom urushidan emas, balki suv yetishmovchiligidan sodir bo'ladi" (Rasulov va b., 2003, b. 51) degan fikrlarini eslash joizga o'xshaydi.

Suvning qishloq xo'jaligi va sanoatdagi ahamiyatini quyidagi dalillar ham isbotlaydi. Masalan, bug'doydan olinadigan hosilning har bir tonnasi uchun 1500 tonna, 1 tonna g'isht tayyorlash uchun 1-2 tonna, 1 tonna ko'mir qazib olish uchun 3 tonna, 1 tonna po'lat yoki qog'oz ishlab chiqarish uchun esa 250-300 tonna suv zarur bo'ladi. 1 tonna sinetik tola ishlab chiqarish vaqtida esa 4000 tonnagacha suv talab etiladi. 1 tonna ip gazlama tayyorlash uchun 10 tonna suv sarflansa, ba'zi bir sintetik tolalardan 1 tonna gazlama tayyorlash uchun 3000 tonna suv talab etiladi (Rasulov va b., 2003, b. 51).

Suv hayotga tenglashtirilgan millatimizda daryolar, buloqlar haqidagi bilimlar asrlar davomida xalq xotirasida saqlanib kelmoqda (Hikmatov & Aytbayev, 2006, b. 10).

O'rta Osiyolik olimlarning suv ilmi – gidrologiyaning dunyo miqyosida qadimdan to hozirgi kunga qadar rivojlanishida va alohida fan sifatida e'tirof etilishida munosib hissalarini borligini geograf olimlar ta'kidlaydilar. Tadqiqotchi F. Hikmatov O'rta Osiyoda suv ilmiga oid ilk fikrlarning shakllanishi va rivojlanishini quyidagi bosqichlarga bo'lgan:

1. Qadimdan yangi eraning IX asrigacha bo'lgan davr.
2. IX asrdan XIII asr boshlarigacha, ya'ni mo'g'ullar istilosigacha bo'lgan davr – Sharq Uyg'onish davri.
3. XIV asrning o'rtalaridan XVI asrning birinchi yarmigacha bo'lgan davr – temuriylar davri.
4. XVI asrning ikkinchi yarmidan XIX asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan davr.
5. XX asr boshlarigacha bo'lgan davr.
6. Sho'rolar davri.
7. Mustaqillik davri (Hikmatov va Aytbayev, 2006, b. 8).

Suv ilmida foydalanilgan "suv yo'llari" qomusiy olimlar tomonidan keng qo'llangan tushuncha bo'lgan. Ahmad al-Farg'oniy suv o'lchash inshooti – "Nilometr" dan amalda foydalanish haqidagi jadvallar, ko'rsatmalar, tavsiyanomalar majmuyidan iborat "Miqyosi jadid" qo'llanmasini yaratgan. Matematika, geodeziya fanlari yutuqlarini gidrologiyaga tatbiq etgan (Hikmatov & Aytbayev, 2006, b. 40).

X asrga oid qo'lyozmalar orasida muallifi noma'lum bo'lgan "Kitobi hudud al-olam minal mashriq ilal mag'rib" (Sharqdan g'arbgacha olam chegaralari kitobi) asari gidrologiya va gidrografiya tegishli ma'lumotlarga boyligi bilan ajralib turadi. Asarda jahondagi yirik daryolar, ularning qayerdan boshlanib, qayerga quyilishi, suvning yerlarni sug'orishga sarflanishi, kemachilikka mos daryolar tavsiflangan. Suvliklarning tarixiy nomlari keltirilgan: "Sharqiy viloyatlarning eng chekkasida daryoyi Sabz (Yashil dengiz) bor. Bu dengizni rumiyaliklar (greklar) O'qiyonusi Mashriqiy (Sharqiy okean) derlar, arablar Bahr al-Azhar derlar». Bu yerda gap Tinch okean ustida bormoqda. Shu kabi Atlantika okeani, uning o'rni, suvining rangi, ta'mi, hidi haqida ma'lumotlar keltiriladi. Hind okeani, O'rta dengiz, Kaspiy dengizi, Qora dengiz haqida o'z davriga nisbatan muhim gidrologik ma'lumotlar keltirilgan (Hikmatov & Aytbayev, 2006, b. 41). X asrda yashagan tarixchi olim Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asari ham suv ilmi nuqtayi nazaridan diqqatga sazovordir.

O'rta Osiyo xalqlari turmushida suv alohida qiymatga ega ekanligini X asrga oid "Kitobi hudud al-olam minal mashriq ilal mag'rib" (Sharqdan g'arbgacha olam chegaralari kitobi) asarida keltirilgan quyidagi fikrlar orqali ham bilishimiz mumkin. "Daryo ikki xil bo'ladi, biri –tabiiy daryo, ikkinchisi–sun'iy. Tabiiy daryolar suvi qorliklarning erishidan (hosil) bo'ladi va tog'lardagi chashmalardan chiqib, yer betidan oqadigan suvlardan (hosil) bo'ladi, ular o'ziga yo'l yasab, oqar joyi goh kengayib, goh torayib (tang), dengizga yoki botqoqlikka yetguncha oqadi. Sun'iy daryolar o'zanlari qazilgan va suvi shaharlarni obod qilish uchun yoki viloyatning ekinlarini sug'orish uchun mo'ljallangan daryolardir". "Hudud al-alam" da okeanlar, dengizlar, ko'llar haqida ko'plab gidrologik ma'lumotlar keltirilgan. (Hikmatov & Aytbayev, 2006, b.41)

Abu Rayhon Beruniyning "O'tgan avlodlar yodgorligi", "Hindiston", "At-Tafqim", "Qonuni Mas'udiy", "Geodeziya", "Minerologiya" kabi asarlarida okeanlar, dengizlar, daryolar, ko'llar, buloqlar haqida gidrologiya fani uchun qimmatli fikrlar bayon qilingan. Okeanlar, dengizlar, ko'rfazlar, quruqlik suvlari, daryolar, soylar, buloqlar, ko'llar, qorliklar, muzliklar, botqoqliklar va hatto yer osti suvlari haqidagi ilmiy qarashlar yoritilgan. "Hindiston" asarida "Okeanologiya"ga oid qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Tinch (Sharqiy dengiz yoki Sharqiy

muhit) va Hind (Ulug' dengiz) okeanlari, Bo'ntus (Qora dengiz), Shom (O'rta dengiz), Xazar (Kaspiy) dengizi, Xorazm (Orol) dengizi, Issiqko'l, Etil (Volga), Nil, Jayxun, Oksart daryolarining tavsifi berilgan. Beruniyning okeanlar, dengizlar ilmiga qo'shgan hissasi yevropalik olimlar ta'biri bilan "Beruniyning dengizlar nazariyasi" nomini olgan (Hikmatov & Aytbayev, 2006, b. 46).

Oqova Suv Terminlari Tadqiqi

Yozma manbalarda suv leksemasi, shuningdek, leksema ishtirokida qanday so'z va birikmalar yasalganligi hamda uning struktur tuzilishida yuz bergan o'zgarishlar misollar asosida tahlil qilib berilgan.

"Qadimgi turkiy lug'atda" suv [*sub≈sug≈cuw≈*] so'zining "suv", «namlik», «suyuqlik»; *suva* so'zining «sug'ormoq», «namlamoq» (*quruq jerig suvaju* – quruq yerni sug'orib), *suval* so'zining «sug'orilgan» (*tariγ suvaldi* – tariq sug'orildi), *suvγar* so'zining «suv ichirish», «suv berish»; *suvsa* so'zining «tashna bo'lmoq», «tashnalik»; *suvsalıq* so'zining «tashna»; *suvsat* so'zining «tashna qilmoq» (*ol ani suvsatti* – u uni suvga tashna qildi) (Nadelyaev va b., 1969, b. 14, 512, 515, 516) ma'nolarini ifodalashi qayd etilgan.

"Devonu lug'otit-turk" dagi so'zlarni o'rganib chiqish, unda 1200 dan ortiq gidrologiya atamaları mavjudligini aniqlashga imkon beradi. 1-jildda 218 ta, 2-jildda 447 ta va 3-jildda 562 ta gidrologik hodisalar va jarayonlarni ifodalaydigan so'zlar mavjud. Masalan: ališ – suvning hovuzga quyiladigan 29 o'rni (joyi); aqın – sel; "batrush suv" – loyqa suv; munduz aqın– to'satdan kelgan sel; üzük – yerdan sirqib chiqib, hovuzga aylangan suv, sizot suv; eyrım – suv to'plangan joy; qızığ– dengiz, ariq, vodiy qirg'og'i, qum – suv to'lqini, aqindi syw –oqar suv (I,158), batruš syw –loyqa suv (I,428), syw qaqlandi –suv yig'ildi (II, 299), syw qoğuşlandi–suv shovulladi (Koshg'ariy Mahmud, 1960-1963)

Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asarida su(v) – سو suv (хилимлык су(в)ын сач ол отны өчүр – muloyimlik bilan suvni sochib, u o't (olov) ni o'chir) ma'nosida aks etgan (1972, b. 299).

V.Radlovning lug'atida cy, cy ≈ cyy, cyr cyn≈cyb≈cyw so'zi "suv", "daryo", "namlik", "suyuqlik", "sharbat" ma'nolarini bildirgani (Radlov, 1899, b. 743, 746) aytiladi.

Alisher Navoiy asarlarida suv, suv yil, Xizr suyi, suvor, suvsiz, suva, suy, suvol, suvar, sug'ormoq, suvor, suchi so'zlaridan mahorat bilan foydalangan. X. Jabborov Alisher Navoiy ijodida suv so'zining qo'llanishiga doir tahlillarni amalga oshirgan (Jabborov, 2005, b. 28).

"Boburnoma" asarida ham yurtimiz gidrografiyasi-daryo va soylari, buloqlari, ko'llari ta'rif-tavsifiga tegishli ma'lumotlarni uchratish mumkin. Unda suv manbalari, daryolarning chuqurligi, muzlashi, oqim rejimi, oqim miqdori (necha tegirmon suv oqishi) batafsil ta'riflangan (Hikmatov & Aytbayev, 2006, b. 57)

Xalqimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, qadimgi davrlardanoq suvdan oqilona foydalanish, uni toza saqlash, isrof qilmaslik, shuningdek, ishlatilgan suvni tozalash tizimi ham yo'lga qo'yilganligini guvohi bo'lishimiz mumkin.

Bundan qariyb 2200 yil ilgari 350 gektarlik Eski Termiz shahri xarobalaridan eski sopoldan yasalgan quvurlar topilgan. Ma'lumotlarga ko'ra topilgan bu quvurlar kanalizatsiya quvurlarining qoldig'i hisoblanib, quvurlarni bir-biriga ulash maqsadida ularning bir tomoni keng, bir tomoni qisqa bo'lgan. Buddaviylik inshooti Fayoztepaning qazish ishlarida toza suvni saqlash maqsadida toshdan yasalgan qurilma topilgan. O'sha vaqtdayoq aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash, shuningdek, kommunal xizmat ko'rsatish ishlari yo'lga qo'yilganligini ko'rishimiz mumkin.

Xorazmning Amudaryoning qirg'og'ida uncha katta bo'lmagan toshdan qurilgan XI-XII asrlarga oid qadimgi Yigitqal'aning xarobalari joylashgan bo'lib, qal'ada 300-350 m masofaga cho'zilgan uncha katta bo'lmagan do'nglar topilgan. Ushbu xarobalarda yer osti suv yo'llariga mansub bo'lgan qandaydir inshootlarning qoldiqlari saqlanib qolgan. Xuddi shu yerning o'zida diametri 50-60 sm bo'lgan sopol suv quvurlarining bo'laklari topilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra bu do'nglar suv quvurlarini tozalaydigan joy bo'lganligi aytiladi. Yigitqal'aning ichida yer osti suv yo'llari bo'lib, yer usti kanallardagi singari suv o'z tabiiy kuchi bilan sopol quvurlar orqali quduqlarga kelib tushgan, bu quduqlardan aholi chelaklarda yuqoriga suv tortib olgan va hovuzlarda saqlagan.

Qashqadaryo viloyatining Muborak tumanidagi Xo'ja Ravshan obidasi hududida XIII-XIV asrlarga oid qishloq xarobalari topilgan. Bu hudud Muborak gazni qayta ishlash zavodi ro'parasida, qum barxanlari bilan o'ralgan biydek dalada joylashgan. Hududdagi qadimiy qabriston esa ko'pchilik manbalarda ta'kidlangan kabi Xo'ja Rushnoiy deb atalishi ma'lum bo'ldi. Rivoyatlarga ko'ra, Xo'ja Rushnoiy juvzokashlarning piri bo'lib, yog' ishlab chiqarish bilan shug'ullangan. Yorug'lik ro'shnolik, xayrli amallar timsoli sifatida qadimdan qadrlanib kelingan. Shundanmi, yurtimizda bu joy Xo'ja Rushnoiy nomi bilan atalishi ham bekorga emas. Mahalliy xalq orasida bu bilan bog'liq turli taxminlar, rivoyatlar ham ko'p ekan. Qadimiy qishloq xarobalari esa ana shu qabristonning orqa tomonidagi hududdan

topilgan. Qishloq xarobalari orasidan Amir Temur davriga mansub 4 ta xona kashf qilingan. Ushbu xonalarning biridan sopol quvur qoldiqlari ham topilgan.

Buxoro shahridan 30 km g'arbda joylashgan, XVI asrning 30-yillarida barpo etilgan, maydoni 0,5 gektar bo'lgan Qizbibi xonaqosida ham kanalizatsiya sifatida foydalanilgan toshnovning qoldiqlari topilgan.

XIV-XVI asrlarda xalqimiz ariq, kanal, daryolardagi suvdan foydalanishda, sug'orish tizimida *tikto'qurtqa* deb ataladigan qurilmadan foydalangan. Tikto'qurtqaning uzunligi 50-60 sm dan to 2 m gacha, diametri 5-10 sm dan 30 sm gacha bo'lib, yog'och, sopol dan qilingan ariq boshidagi teshikka tik o'rnatilgan qurilma bo'lgan. Bu qurilma yopda (kanal) larga o'rnatilgan. Yopda suv ko'payganda oqim ancha kuchaya boradi va og'ir zarrachalar harakat doirasi kengayadi. Natijada bu zarrachalar ariqqa ko'p o'tgan. Shu vaqtda tikto'qurtqaning pastki teshiklari yopilib, loyqa zarralar kamroq bo'lgan oqimning yuqori qismi oqishi uchun qurilmaning yuqoridagi teshiklari ochilgan. Natijada og'ir zarracha (qum, toshlar) pastga cho'kib suv ariqlarga tiniqib oqqan. Demak, suvni tozalashning tindirish usuli qadimdan oq xalqimiz hayotida muhim o'rin tutgan. Bu jarayon tikto'qurtqa qurilmasi orqali amalga oshirilgan.

Qarshi shahrida 1914-yilda bino qilingan Qilichboy madrasasining hovlisida ham tashnov-kanalizatsiya mavjudligi aniqlandi.

Tik to'qurtqa tuzilishiga ko'ra qo'shma so'z bo'lib, tik va to'qurtqa so'zlarining kompozitsiya usulida birikuvidan yasalgan. XV-XVI asrlarda Xorazm hududlarida faol qo'llanilgan, hozirgi kunda qo'llanilmaydigan, faqat tarixiy asarlarda uchraydigan nafaol tarixiy leksika hisoblanadi. **Tik to'qurtqa** deb atalishi qurilmaning shakli va foydalanilishiga ko'ra olingan. Hozirgi kunda bu so'z Xorazmning ayrim hududlarida qo'llaniladi. Ekin maydoniga kiradigan suv quvurining boshlanishiga nisbatan aytiladi (G'ulomov, 1969, b. 258).

Xalqimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, kanalizatsiya tizimi qadimgi davrlardan oq xalqimiz hayotida muhim o'rin tutganligini yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rishimiz mumkin. Xonadonlarimizda oqova suvni chiqarib tashlaydigan quvur yo'llari toshnov (dashnov)lar bo'lgan. Yer osti, yomg'ir va ifloslangan suvlarni bir joyga yig'ish hamda chiqarib tashlash uchun shaharlarda quriladigan qurilma yoki inshoot nomini anglatgan. O'TILning 2 hamda 5 jildida bu so'z kiritilmagan, 6 jildli lug'atda esa *tashnov* va *toshnov* shaklida berilgan. Unga quyidagicha izoh keltirilgan va gap shaklidagi illyustrativ misol dalillangan:

Toshnov [tosh+nov] Qadimda toshdan, hozir beton yoki boshqacha qorishmalardan tayyorlanib, uying burchagida o'rnatiladigan, tahorat hamda g'usl uchun foydalaniladigan to'rtburchak qurilma; obrez. *Birozdan keyin Qurbongul bir oftoba suv olib kelar, oftobani toshnov yonig'a qo'yib, o'zi sekingina qaytib, xonning yuziga qarar.* Fitrat, Abulfayzxon (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2022, b. 385).

Ikki so'zning tosh va nov birliklarining birikishidan hosil bo'lgan. [Asos ot] + [Asos ot] qolipidagi qo'shma so'z. Tosh ko'p ma'noli so'z bo'lib, lug'atda berilgan bosh ma'nosida "...yaxlit massa yoki bo'lak holida uchraydigan, suv kor qilmaydigan, qattiq, mo'rt tog' jinslarining umumiy nomi" deb izohlangan.

Qadimgi turkiy tilda ham shu ma'noni anglatgan bu ot ta:sh tarzida talaffuz qilingan. Keyinchalik a: unlisidagi cho'ziqlik belgisi yo'qolib a unlisiga almashgan: ta:sh-tash-tosh. Nov forscha so'z bo'lib, suv oqish uchun mo'ljallangan maxsus suv yo'lasi ma'nosini beradi. Ta:sh-nov-tash-nov-toshnov shaklida qo'llanilgan.

O'TILning har uchala jildiga kiritilgan dastsho'(y) so'ziga lug'atda quyidagicha izoh berilgan.

Dastsho'(y) [f.- qo'l yuvadigan idish] Qo'l-bet yuvganda, yuvindi suv oqib tushadigan metall idish. *U [kanizak] xiyol o'tmay, qo'lida dastsho' va qumg'on bilan kelib, o'tirganlar qo'lga suv quydi.* M.Osim, Karvon yo'llarida. *Bir qo'lida obdasta, bir qo'lida dastsho', so'rining chetida turib, qo'llariga suv quya boshladi.* P. Qodirov, Qadrim. (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006, b. 575)

Tojik tilida *qo'l* ma'nosini anglatadigan ko'p ma'noli *dast* otiga yuvish, yuvmoq ma'nosini beradigan *shustan* fe'lining *sho'* hozirgi zamondagi asosini qo'shish bilan hosil qilingan. Idish asosan metaldan yasalgan bo'lib, yuz-qo'l yuvilganda oqindi suv yig'iladigan idish ma'nosini bergan.

Hanik [a.-suv quyiluvchi, to'kiluvchi] daxlizda yoki uying poygagida yuvinish, yuz-qo'l yuvish uchun suvi chiqib ketadigan qilib ishlangan maxsus joy; obrez. *Dahlizdagi hanik chetida cho'nqayib o'tirib, Umid qaynoqqina suvda yuz-qo'lini yuvib, ichkariga kirdi.* Mirmuhsin, "Umid". *...uyga yechindi, hanikda bet-qo'lini yuvib, yuqoriga chiqib o'tirdi.* H. G'ulom, "Mash'al". (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2008, b. 504).

Bundan tashqari xalqimiz ijtimoiy hayotida keng qo'llanilgan oqova suv bilan bog'liq quyidagi so'zlar ham uchraydi. O'zbek tilining izohli lug'atida bu so'zlarga quyidagicha izoh berilgan:

Obpartov [f. - suvni chiqarib yuborish; chiqarib yuborilgan suv] Suv havzalari va gidrotexnik inshootlardan partov suvni chiqarib yuborish uchun qurilgan maxsus inshoot; oqova. *Obpartov va pastdagi tashlama ariqda gurkirab qamish o'sgan, uning mayin ukpari shamolda ipakday tovlanib hilpirardi.* S. Nurov, Narvon (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2007, b. 75).

Tojik tilida suv ma'nosini bildiradigan *ob* otiga tashlamoq ma'nosini ifodalaydigan *partoftan* fe'lining *parto(v)* hozirgi zamon asos qismini qo'shish bilan hosil qilingan. Bu so'z ortiqcha chiqit suvni tashlab yuborish uchun qurilgan inshoot ma'nosini anglatadi. Kompozitsiya usulida hosil qilingan so'z bo'lib, ko'proq badiiy asarlarda uchraydi.

Obrez so'zi haqida izohli lug'atlarimizda shunday izoh beriladi.

Obrez [f.-suv+olov— quyiluvchi, to'kiluvchi: obtova, obdasta; hojatxona] Uyning poytagida yoki daxlizda yuvinish, yuz-qo'l yuvish uchun maxsus yasalgan, usti berk o'ra; hanik. *Uzun, paxtali kamzul kiygan yalang oyoq ayol ro'moli bilan yuz-ko'zini berkitib, obrez yonida dildirab turardi.* N. Safarov, Olovli izlar. *Bu hujrada obrez — suv to'kadigan joy bo'lmaganidan, qo'l-yuzimizni ham ko'chaga chiqib yuvardik.* S. Ayniy, Esdaliklar (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2007, b. 75).

Ikki so'zning qo'shilishidan yasalgan bu qo'shma so'z tarkibi tojik tilidagi suv ma'nosini anglatadigan *ob* otiga *quy-*, *to'k-* ma'nosini anglatadigan *rextan* fe'lining hozirgi zamondagi *rez* asosini qo'shish bilan hosil qilingan.

Obxona [f. - suvli, nam joy, xona] 1 Masjid, madrasa hovlisida tahorat qilish uchun ajratilgan alohida xona. 2 map. Buxoro xonligi davrida: alohida zax va qorong'i qamoqxona, zindon. *Axir, Qurbon olti oy amir obxonasida yotib chiqqan odam. Gazetadan. Amirning dori bor, minori bor, nog'oraxonasi bor, bu zindondan boshqa yana «obxona», «kanaxona» nomli do'zaxlari bor.* S. Ayniy, Doxunda. (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2007, b. 76).

Ushbu so'z ham tojik tilida suv ma'nosini bildiradigan *ob* otiga *xona* otini qo'shish bilan yasalgan. Tuzilishiga ko'ra qo'shma ot sanalib, qadimdan oq xalqimiz hayotida keng qo'llanilgan.

Obdov s.t. Tomdan yog'in suvi tez oqib tushib ketishi uchun tom sathida qilinadigan qiyalik; nishab (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2007, b. 71). Og'zaki nutqda keng qo'llanilgan ushbu so'z tojik tilida suv ma'nosini beruvchi *ob* so'ziga *dov* so'zini qo'shish bilan hosil qilingan.

Oqindi so'zi qadimgi turkiy tildagi *aq-* fe'liga *-yindi* qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan. "Nishab tomonga surunkasiga harakatlan" ma'nosini anglatib, o'zbek tilida qattiq aytilgan a unlisi va ы unllarining qattqlik belgisi yo'qolgan: *aq+ыindi=aqынды-oqindi* tarzida talaffuz qilingan (Rahmatullayev, 2000, b. 35). O'zbek tilining izohli lug'atida korxon va xonadonlar hovlisidan oqib chiqadigan chiqindi suvlar yoki yog'in suvlar deya izoh berilgan. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida "aqindi suv" birikmasi qo'llanilgan bo'lib, oqar suv, oqindi ma'nolarida qo'llanilgan.

Tazar O'zbek tilining izohli lug'atida bu so'z kiritilmagan. Biroq xalqimiz turmush tarzida keng qo'llanilgan oqova suv bilan bog'liq terminlardan biri hisoblanadi. Yer ostidagi suv, yomg'ir, kor suvlari hamda oqindilarni yig'ib shahar tashqarisiga chiqarish uchun loydan yasalgan katta, yo'g'on sopol quvurdan tayyorlangan maxsus qurilma nomini ifodalaydi. Qadimdan zahob yerlarning suvini qochiradigan zovur uslubidagi quvurlar bo'lgan. Qadimgi Misr, Rim, Yunoniston va Hindistonda ham tazar qurilmasi qo'llanilgan. Dalvarzintepadan milodiy 2—3-asrlarga oid boy zodagon uyining poli ostidan uzunligi 93—98 sm, diametri 42—46 sm bo'lgan 3,5 m chuqurlikdan qazib olingan 20 ta tazarning qoldig'i topilgan. Afrosiyobdan, II-III asrlarga oid Tojikistonning Qo'rg'ontepa budda ibodatxonasi, Termizdagi Qoratepa budda ibodatxonasidan, miloddan avvalgi IV asrga tegishli Afg'onistonning Oyxonim shahar xarobasidan, Abdullaxon shaharqal'a xarobasidan o'ziga xos tazarlar topilgan. O'rta Osiyoda XI-XVI asrlarga taalluqli ark, o'rda, qal'a, turar joy me'morligi, madrasa va hammomlar qurilishida tazardan foydalanilgani haqida yozma ma'lumotlar saqlangan. Hozirgi kunda ko'p qavatli uylar, jamoat binolari va boshqa qurilishlarda kanalizatsiya tizimidan foydalanilmoqda.

Xalqob [f.- halqa-halqa bo'lib to'planib qolgan suv] Chuqur joylarda turib, yig'ilib qolgan suv. *Xalqob suv. Havo sarxush. Xalqoblar ko'kimtir ko'rinar, birinchi sovuqdan oyoq ostida yupqa muz qirsillar edi.* A. Muxtor, Bo'ronlarda bordek halovat (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2008, b. 381).

Halqob bu ot aslida doira shaklli narsa ma'nosini anglatadigan arabcha halq oti bilan suv ma'nosini anglatadigan tojik tilidagi ob otini qo'shilishidan hosil bo'lgan. "Chuqur joyda saqlanib qolgan, turib qolgan suv" ma'nosida qo'llanib kelinadi. Bu ot O'zbek tilining izohli lug'atida xalqob shaklida x harfi bilan xato berilgan.

Xulosa

Xullas, yuqorida sanab o'tilgan bu so'zlar xalqimiz kundalik turmush tarzida keng ishlatilib kelingan bo'lib, hozirgi kunda ham ularning ba'zilari tarixiy, badiiy asarlarda uchraydi. Bundan tashqari xalqimiz ijtimoiy hayotida keng qo'llanilgan oqova suv va uni tozalash bilan bog'liq so'zlarni to'plash, etimologik, morfologik jihatdan to'g'ri tasniflash muhim ahamiyatga ega. Tadqiq davomida shu narsa ayon bo'ldiki, oqova suv, u bilan bog'liq terminlar maxsus o'rganilish tarixiga ega emas. Sohaning terminologik tizimi tartibga solinmagan va leksikografik talqini ishlab chiqilmagan. Soha terminlarini o'rganishga bag'ishlangan bir qancha manbalar: darslik, o'quv qo'llanmalarda oqova suv va uni tozalash jarayonida qo'llaniladigan terminlar turli manbalarda turlicha ko'rinish va mazmunda namoyon bo'lgan. Oqova suv va uni tozalash tizimiga tegishli terminlar aks etgan ayrim ensiklopedik hamda sohaviy lug'atlarda ham ba'zi bir kamchilik va nuqsonlar uchraydi. Sohaga tegishli bo'lgan terminlar izohini o'rganishga bag'ishlangan lug'atlar esa o'zbek lug'atchiligida hozirgacha yaratilmagan. *Tazar* so'zi izohli lug'atga kiritilmagan, *xalqob* so'zi esa izohli lug'atlarda xalqob shaklida x harfi bilan xato berilgan. O'zbek tilining izohli lug'atlarida oqova suv va uni tozalash tizimiga oid terminlarning berilishida har xillik mavjud bo'lib, bugungi kun lug'atchiligi jiddiy tadqiqotlar olib borishni va zamon talablariga moslashishni vazifa qilib qo'yadi. Oqova suv va uni tozalash tizimi bilan bog'liq ushbu terminologik birliklarni o'rganish, to'g'ri izohlab tahlil qilish, yaratilgan va yaratiladigan lug'atlar uchun bir manba bo'lib xizmat qiladi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Adabiyotlar/Kaynaklar/ References

- G'ulomov, Y. (1969). *Xorazmning sug'orilish tarixi*. O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi. (In Uzbek)
- Hasanov A., & Rashidov F. (1987). Yer osti suvlari haqidagi fan. Fan. (In Uzbek)
- Hikmatov F.H., & Aytbayev D.P. (2006). *O'rta Osiyo suv ilmi tarixiga oid ma'lumotlar*. Universitet. (In Uzbek)
- Jabborov, X. (2005). *O'zbek tilida suv leksemasining lug'aviy-ma'naviy xususiyatlari*. Nasaf. (In Uzbek)
- Koshg'ariy Mahmud (1960-1963). *Devonu Lug'otit –Turk*. (S. M. Mutallibov, Ed.), O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi. (In Uzbek)
- Mahmudov, Q. (1972). *Hibat ul-haqoyiq*. Fan. (In Uzbek)
- Nadelyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, R. R., & Şçerbak, A. M. (Eds.). (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*. [Ancient Turkic dictionary] Akademija Nauk SSSR.
- O'zbek tilining izohli lug'ati I* (2006). Davlat İlmıy Nashriyoti. (In Uzbek)
- O'zbek tilining izohli lug'ati IV* (2008). Davlat İlmıy Nashriyoti. (In Uzbek)
- Radlov, V. V. (1899). *Opıt slovarya tyurkskih nareçiy* [Opıt dictionary of Turkic nareçiy]. Tip. Ross. İmper. Akad.Nauk.
- Rahmatullayev, Sh. (2003). *O'zbek tilining etimologik lug'ati*. Universitet. (In Uzbek)
- Rasulov, A., Hikmatov, F., & Aytboyev, D. (2003). *Gidrologiya asoslari*. Universitet. (In Uzbek)

Karahanlılar Devri'ndeki Uygurların Yeme İçme Kültürü Hakkında

About the Food and Drink Culture of the Uyghurs in the Karakhanid Period

Esra EMET

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye

Ankara Yıldırım Beyazıt University,
Department of Turkish Language and Literature
Ankara, Türkiye

Açıklama: Bu çalışma, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanan *Uygur Türklerinde Kadın Konulu Atasözleri* isimli yüksek lisans tezi kapsamında hazırlanmıştır. Bu makalenin orijinali Uygurca olarak Ehmed Sulayman QUTLUQ tarafından yazılmış ve 2008 yılında Xing-Jiang İjtima'iy Penleri (Xing-Jiang Sosyal Bilimleri Dergisi) dergisinin ikinci sayısında yayımlanmıştır

Explanation: This study was prepared within the scope of the master's thesis titled *Proverbs on Women in Uyghur Turks* prepared at Ankara Yıldırım Beyazıt University, Institute of Social Sciences. This article was originally written in Uyghur by Ehmed Sulayman QUTLUQ and published in the second issue of Xing-Jiang İjtima'iy Penleri (Xing-Jiang Journal of Social Sciences) in 2008.

Geliş Tarihi/Received 07.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 27.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.05.2024

Sorumlu Çevirmen/Corresponding translator: Esra Emet
E-mail: emetesraa@gmail.com

Atıf: Qutluq, E. S. (2024). Karahanlılar Devri'ndeki Uygurların yeme içme kültürü hakkında (E. Emet, Çev.). *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (5), 41-44.

Cite this article: Qutluq, E. S. (2024). About the food and drink culture of the Uyghurs in the Karakhanid Period (E. Emet, Trans.). *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (5), 41-44.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0

Öz

Karahanlılar Devri'nde Uygurlar, daha önce dağınık kabile hayatından yerleşik hayata geçerek çiftçilik yapmış, medeniyet yönünden oldukça önemli ilerlemeler katetmiştir. Karahanlılar Devri'ndeki Uygurların yeme içme kültürü, bu devirdeki Uygurlar tarafından yaratılan kültür içinde en renkli ve en çekici kültür olarak kabul edilir. Makalede yazar, Divanü Lügat'it-Türk'te yer alan yeme içmeye ait bilgilerden faydalanarak o devirdeki Uygurların yeme içme kültürlerinden kısaca bahseder.

Anahtar Kelimeler: Karahanlılar, Uygurlar, Karahanlılar Devri, Dîvânu Lugâti't- Türk, yeme içme

ABSTRACT

During the Karakhanid Period, Uyghurs switched from a scattered tribal life to a settled life, engaged in farming, and made significant progress in terms of civilization. The eating and drinking culture of the Uyghurs in the Karakhanid Period is considered the most colorful and attractive culture among the cultures created by the Uyghurs of this period. In the article, the author briefly talks about the food and drink culture of the Uyghurs of that period, using the information about food and drink in Divanü Lügat'it-Türk.

Keywords: Karakhanids, Uighurs, Karakhanids Period, Dîvânu Lugâti't- Türk, food and drink

Karahanlılar Devri'ndeki Uygurların Yeme İçme Kültürü Hakkında

Karahanlı Devleti MS IX. asrın ikinci yarısında Tarım Vadisi'ndeki kadim medeniyet ocaklarından biri olan Kaşgar ile Orta Asya'daki Balasagun'u merkez almış bir halde ve Uygurlar temelinde kurulmuş, Cunggo tarihinde ilk defa İslam inancını kabul etmiş feodal bir devlettir. Karahanlı Devleti döneminde Orta Asya'daki Türk dilli halklar, özellikle Uygurların tarihinde önemli değişiklikler ortaya çıkmış olup bu dönemde Orta Asya'nın yayla bölgelerinde göçebe hayvancılık yapan Türk dilli boyların büyük bir bölümü aşama aşama şehirlere ve tarım arazilerine yerleşmeye başlamıştır. Sonuç olarak bir araya gelme ve yerleşik hayata geçme sürecinde eskiden beri var olagelen boylar arası farklar zayıflamış, değişik Uygur boylarının gerçek medeniyetinin özünde, İslam medeniyeti ve Orta Asya'nın geleneksel medeniyeti ile yoğrulmuş bir medeniyet sistemi, yani Karahanlılar Devri Uygur İslam medeniyet sistemi şekillendirmiştir. Karahanlılar Devri'ndeki Uygurların yeme içme kültürü işte bu kültür sistemi içindeki en renkli ve en çekici özelliğe sahip kültürlerden biridir. Karahanlılar Devrine kadar uzanan tarihi belgeler çok fazla olmasa da Karahanlı Devri'nde yaşayan meşhur dilci Kaşgarlı Mahmut tarafından MS 1077 yılında tamamlanan Dîvânu Lugâti't- Türk'te (aşağıda kısaltılarak "Divan" şeklinde ifade edildi.)

Tahıldan Yapılan Yiyecekler

Arkeolojik kazılardan anlaşıldığı üzere Xing-Jiang (Doğu Türkistan)'da 4000-10000 yıl önce, Yeni Taş Devri'nde çiftçilik yapılmaya başlanmıştır. Yeni Taş Devri'nin sonu ya da Bronz Devri'nin (Bundan 3000-4000 yıl önce) başlarından itibaren buğday yetiştirilmeye başlanmış, bundan sonra aşamalı olarak mısır

özerk bölgedeki Uygurların yeme içme kültüründe tahıldan yapılan yiyecekler (yani undan yapılan yiyecekler) temelini oluşturur. Divan'daki bilgilere bakıldığında "Uygurların yeme içme kültürünün Karahanlılar Devri'nde de çoktan şekillenmiştir." demek mümkündür çünkü Divan'daki yeme içmeye dair bilgilerin önemli bir bölümünü tahıldan yapılan yiyecekler dâhildir.

Ekmek

Arkeolojik buluntulardan anlaşılıyor ki Xing-Jiang'da (Doğu Türkistan) yaşayan ecdadımız bundan 3-4 bin yıl önce mısır ve buğday unlarından mükemmel bir şekilde ekmek yapmıştır. Karahanlılar Devri'ne gelindiğinde ekmek, Uygurların yeme içme kültüründe önemli bir yere sahip olmuştur. Divan'da un ile yapılan (ya da hazırlanan) yiyecekler arasında en büyük yeri ekmekle ilgili bilgiler tutar. Bu bilgilere tahminen onlarca yerde karşılaşılır. Bu, Karahanlılar Devri'nde Uygurların kendine has, sağlam, milli özelliğe sahip ekmek kültürünü meydana getirdiğini gösterir.

Divan'da aşağıdaki gibi ekmek türleri bulunmaktadır:

- (1) Atmak: Yeni Uygurcada 'etmek, nan', ekmek anlamındadır (DLT, Cilt 3, s. 138).
 - (2) Toquç: Yeni Uygurcada 'Tokaç', 'çörek' anlamındadır (DLT, Cilt 1, s. 464).
 - (3) Sincü: Uygurların 'girde' dediği kalın tandır ile lavaş arasında bir çeşit ekmek (DLT, Cilt 1, s. 626).
 - (4) Kavşag: Yeni Uygurcada 'kövşeg' dediğimiz 'mayalanmış ekmek' (DLT, Cilt 1, s. 626).
 - (5) Qatma: Yeni Uygurcada "Katlama" dediğimiz yağda pişirilen nefis ekmek, Türkiye'deki gözlemeye benzer (DLT, Cilt 1, s. 546).
 - (6) Qaqrğan: Yeni Uygurcada 'Katlima' denilen ekmeğin hamurunu yağ ile yoğurup tandır ya da ocakta pişirilen nefis ekmek (DLT, Cilt 1, s. 672).
 - (7) Qalayığa: Yeni Uygurcada 'töhmetçi nan' derler. Bu ekmek o kadar ince ki, dokunur dokunulmaz parçalanır. Bu ad hamurun yoğrulma şekline göre verilmiştir (DLT, Cilt 3, s. 31).
 - (8) Yarma ya da Yarmuğa: bir çeşit katlama, gözleme ekmektir (DLT, Cilt 3, s. 44).
 - (9) Cuqmin, yeni Uygurcada "çukmin" denilen buharda pişirilen bir çeşit ekmek. Nefis ve hazmı kolaydır.
 - (10) Kömeç: yeni Uygur Türkçesinde de "kömeç" denilen küle gömülerek pişirilen bir çeşit ekmek (DLT, Cilt 1, s. 487).
 - (11) Poşkal: Yeni Uygurcada da "poşkal" denilen yağda pişirilen bir çeşit yufka ekmeği (DLT, Cilt 1, s. 628).
 - (12) Quyma: Yeni Uygurcada da 'kuymak' denir. Türkiye'deki pişiyeye benzer ve üstüne şeker dökülerek yenir (DLT, Cilt 3, s. 239).
- Yukarıda belirtilenlerden Karahanlılar Devri'nde ekmek türlerinin çokluğunu ve gündelik hayatta ekmeğin temel tüketim ürünlerinden birisi olduğu görülmektedir.

Yemek

- (1) Dîvânu Lugâti't-Türk'te un ile yapılan yiyeceklerden sonra ikinci sırada yer alan yemeklerdir. Türleri, kullanılan malzemenin farklılığına göre undan, mısırdan ya da kabuksuz darıdan yapılan yemekler ve kavrulmuş undan yapılan yemekler olarak gruplara ayrılır. Divan'da yemek türleri ile ilgili şunlar yazılır:
- (2) Çöp: Yeni Uygurcada da 'çöp' denilir, geniş kesilmiş eriştendir (DLT, Cilt 1, s. 418).
- (3) Tutmaq: Yeni Uygurcada 'çöp': Türklerin ünlü yiyeceklerinden biridir (DLT, Cilt 1, s. 590).
- (4) Ügra: Yeni Uygurcada 'ügre' denilir. İnce kesilmiş erişteden yapılmış, sulu yemektir. 'bir çeşit çorba, o çöp yeni erişte yemeğinden daha sulu ve lezzetli olur (DLT, Cilt 1, s. 171).
- (5) Türmak: Yeni Uygurcada 'türmel' denilir. Türkiye Türkçesindeki 'et dürüm' (DTL, Cilt 1, s. 622).
- (6) Qiyma: Kıymalı erişte çorbasıdır. Bunun hamuru serçe dili gibi kesilir (DLT, Cilt 1, s. 683).
- (7) Sarmacuç: Yeni Uygurcada 'kuşkaç tili aş' (serçe dili aş) denilir. Çorbanın bir türü (DLT, Cilt 1, s. 683).
- (8) Tutğuç: Ana yemek servisi yapılmadan önce verilen iştah açan yiyecek (DLT, Cilt 1, s. 591).
- (9) Kürşak: Yeni Uygurca 'kürşek', darıyı suda kaynatıp üstüne, üzerine su konularak yenen kabuksuz darı yemeği (DLT, Cilt 1, s. 625).
- (10) To: Helvaya benzeyen, pişirilen bir tür unlu yemek, o bir kaba konulup mayalandıktan sonra içilir (DLT, Cilt 3, s. 287).
- (11) Qağut, (qağut): Darıdan yapılan bir tür yemek (DLT, Cilt 1, s. 528).
- (12) Soğut (soğut): Koyun bağırsağının içine pirinç, et ve baharat konularak hazırlanan yemek (DLT, Cilt 1, s. 462).
- (13) Latu (letü): Bir çeşit sulu yemek. Bu yemek su, kar, buza benzer şeylerle soğutulur. İçine baharat konularak serinlemek için içilir (DLT, Cilt 3, s. 326).

Kaşgarlı Mahmut Divan'da bazı yemek türlerinin ortaya çıkışlarını da anlatır. Mesela erişteden bahsederken, "O, Türklerin ünlü yemeklerinden biri, bu yemek Zülkarneyn zamanında meydana gelmiş, onun meydana gelişi şöyledir: Zülkarneyn'in karanlıktan çıktığında askerlerin yiyeceği bitmek üzeredir. Onlar açlıktan Zülkarneyn'e sızlanarak 'Bizi aç bırakma!' anlamında 'Bizni tutmak' diye hitap ederler

daha sonra Zülkarneyn bu yemeği bulur.” diye yazılmış. Kaşgarlı Mahmut yine bir kısım yiyecek türlerinin hazırlanış, adlandırılış usulünü hangi yemeğin hangi tür insanlara iyi geldiğini ve bir kısım yemeklerin şifalı rolünü göstermiş. Mesela, Divan’da; ‘kağut’, mısırdan yapılan bir çeşit yemek, onun pişirilme şekli şöyle: Mısır önce kaynatılıp sonra kurutulur, sonra değirmende çekilip un yapılır. Ondan sonra yağ ve şekerle karıştırılıp doğum yapan kadınlara verilir.

Sarmacuk: Serçe dili aşısı, çorbanın bir türü. Bunun hamuru nohut büyüklüğünde kesilir, hastalara verilir.

Tutmak: Türklerin en eski yemeklerinden biridir. Bu yemek bedene güç verir ve yüze renk katar, midede uzun süre durur onun tanesi yenilir çorbası içilir, diye yazılır. Yukarıdakiler sadece Divan’da söylenenleri izah etmek amacıyla yazılan bir kısım yemek türleridir. Biz bundan Karahanlılar Devri’ndeki Uygurların bir kısım yemek türlerinden yüzeysel olsa da bilgiye erişiyoruz.

Et Yemekleri

Uygurların yoğun olarak yaşadığı Doğu Türkistan, önemli hayvancılık merkezidir. Yazılanlardan ve arkeolojik kazılardan anlaşıldığı kadarıyla çok eski zamanlardan beri Doğu Türkistan’da çiftçilik ile hayvancılık aynı oranda gelişmiş. Karahanlılar zamanında hayvancılık temelde at, inek, koyun, keçi, deve ve eşek gibi hayvanlarla yapılırdı. Onların arasındaki bir kısım hayvan ulaşım amacıyla, başka bir kısım harp işlerinde, bir kısım hayvan ise yemek sektöründe kullanıldı. Hayvan ürünlerinden giyim kuşam yapılırdı. Divan’da etten yapılan yemekler hakkında oldukça fazla bilgi verilmiş olup onlardan önemlileri aşağıdaki şekildedir:

(1) Soqtu: Mumbarın bir türü. Ciğer ile et karıştırılarak bağırsağa basılır. Daha sonra pişirilip yenir (DLT, Cilt 1, s. 543).

(2) Mün: Bir çeşit çorba (DLT, Cilt 1, s. 143).

(3) Toğril: Yeni Uygurcada ‘qéza’, İçine baharat ve et basılan bağırsak (DLT, Cilt 1, s. 629).

(4) Topiq: Yeni Uygurcada ‘Topuq’, koyunun incik kemiğinden yapılan yiyecek. (DLT, Cilt 1, s. 492).

(5) Yorgamac: Yeni Uygurcada ‘yörgemeç’ denilen, işkembe ve bağırsağı ince bağırsağı basıp kebab yapılarak ya da pişirilerek yenilen yemek, Mumbar (DLT, Cilt 3, s. 74-75).

(6) Yazuq (yazduq) ya da yazuq at: Güzün her çeşit baharatla kurutulup ilkbaharda yenilen kuru et (DLT, Cilt 3, s. 19).

(7) Kazi: Yeni Uygurcada qéza, pastırmaya benzeyen yiyecek (DLT, Cilt 3, s. 309).

(8) Soglüncü, Söglüncü: Kebap (DLT, Cilt 3, s. 333).

Divan’da kaydedilen, etten yapılmış yemekler içinde insanların en çok dikkatini çeken yemek at etinden yapılan yemeklerdir. Mesela Divan’da, “Yund” kelimesi at ve “yılkı” anlamındadır. “<yund ati yipar”, at eti misk gibi güzel kokuludur, pişirilip soğutulduğunda ondan misk gibi güzel bir koku yayılır.

Kazi, yund kazisi: Yılkının pastırması yağlıdır. “Türklerin en sevdiği yağ budur.” denir. Bundan başka Karahanlılar devrinde Uygurların at etini Uygurlar sadece pişirmekle kalmadığını, aynı zamanda onun pastırmasını da yaptıkları ayrıca yağını da değerlendirdiklerini görmek mümkündür.

İçecekler

Hepimiz biliriz ki içecekler, yeme içme içinde temeldir ve hayatımızda olmazsa olmazdır. Divan’da Karahanlılar Devri’ndeki Uygurların içeceklerine dair bilgiler onlarca yerde yazılmıştır. Biz bu içecekleri onların malzemelerine dayanarak meyveden yapılan içecekler, süt ürünlerinden yapılan içecekler ve tahıldan (ya da yiyecekten) yapılan içecekler olarak üçe ayıracağız.

Meyveden Yapılan İçecekler

Divan’da meyveden yapılan içeceklerden temel olarak aşağıdakiler bahsedilmiştir:

(1) Uhaq, Ohak: Hoşaf (DLT, Cilt 1, s. 165).

(2) Bor: Şarap. Atasözünde şöyle yazılmıştır; şarap olmadan, sirke olma (DLT, Cilt 3, s. 167).

Hepimiz biliriz ki Doğu Türkistan ezelden beri meyve sebze mekânıdır. Karahanlılar Devri’nde de Tarım Vadisi’nin bağ işleri oldukça ilerleme göstermiş ve buralarda erik, şeftali, armut, ayva, üzüm, kavun, elma, ceviz, nar, dut, hünnap ve iğde gibi meyve sebzeler yetiştirilmiş ve onlardan her çeşit içecek üretilmiştir.

Sütten Yapılan İçecekler

Süt ürünleri kullanılarak yapılan içecekler, gerek hayvancılık bölgesindeki gerekse çiftçilik bölgesindeki Uygurların yeme içme hayatında oldukça önemli bir parçadır. Üretimin önemli bir parçası kabul edilir. Divan’da Uygurların süt ürünleriyle hazırladığı içeceklerden aşağıdaki şekilde bahsedilmiştir:

(1) Ayran: Divan’da yoğurt olarak belirtilmiştir (DLT, Cilt 1, s. 163).

(2) Uzıtma (Uyutma): Yoğurt (DLT, Cilt 1, s. 195).

(3) Qimiz: Tulumda mayalanıp içilen yulku sütü (DLT, Cilt 1, s. 474).

(4) Qayak: Kaymak (DLT, Cilt 3, s.228).

Hububatlardan Yapılan İçecekler

Divan'da hububattan yapılan içeceklerden temel olarak aşağıdaki şekillerde bahsedilir:

(1) Çağır: Şarap, rakı (DLT, Cilt 1, s. 470).

(2) Süçik: İçki, İli Vadisi'nde yaşayan Yağma, Tohsi, Çigil kabileleri içkiye "qizil süçik" der (DLT, Cilt 1, s. 531).

(3) Bagni: Buğday, ısır ve arpaya benzeyen şeylerden hazırlanan içecek (DLT, Cilt 1, s. 565).

(4) Buhsum: Darıdan yapılan içecek (DLT, Cilt 1, s. 631).

(5) Ağartğu: Buğday yarmasından yapılan, bozaya benzeyen içecek (DLT, Cilt 3, s. 600).

Yukarıda gösterilen içecekler içinde yiyecekte yapılanlarla süttten yapılanlardan Divan'da birçok yerde bahsedilmiştir. Bu, Uygurların yaşadığı İli, Tarım Vadisi'nde çok eski zamanlardan beri çiftçiliğin oldukça fazla olduğunu, böylece Uygurların toplumsal hayatında hayvancılığın çiftçilikle benzer şekilde önemli yere sahip olduğunu gösterir.

Çeşitli Tat Vericiler (Baharatlar)

Divan'da o dönemdeki Uygurların yeme içmelerinin dışında yine her türlü baharatlar kullandığını anlayabiliriz.

(1) Mandu: Bir çeşit Türk sirkesinin adı. O şu şekilde hazırlanır, üzüm şirasını çokça mayalayıp üstüne içki koyup bir gece bekletilerek yapılır. Bu en iyi sirke olarak kabul edilir (DLT, Cilt 1, s. 548).

(2) Yamata: Pişi hamuruna benzeyen, sıvı olan bir çeşit hamur, yağlı tavuk ve koyun etini kavurduğunuzda ya da kebab yaptığınızda yağı akmasını diye ona bu hamur sürülür (DLT, Cilt 1, s. 580).

(3) Qor: Ekşimiş süt mayası. Bu kabın dibinde bırakılan az yoğurt ya da kırmızı mayası olup, bunun üstüne süt koyup bekletilerek yoğurt yapılır (DLT, Cilt 3, s. 168).

(4) Sirka: Üzüm sirkesi.

(5) Murç: Kırmızı ve karabiber (DLT, Cilt 1, s. 447).

Bu tat verici maddelere başta gösterilen yiyecek içeceklerin hazırlanma usulü ile birleştirerek bakacak olursak Karahanlılar Devri'nde yaşayan Uygurların yiyecek içecek hazırlama maharetinin ne kadar gelişmiş olduğunu, tat verici maddelerin yiyecek içecekleri hazırlamada oldukça gelenekselleştğini anlarız. Bu şekilde günümüz Uygurlarının bazı yiyecek içeceklerini hazırlama, pişirme tekniklerinin işte bu Karahanlılar Devri'nde çoktan meydana geldiğini anlıyoruz. Hepimiz biliriz ki yeme içme hayatımızda önemli yere sahiptir. Onun ortaya çıkışı ve yükselişi, doğal olarak, belli bir devirdeki ekonomik hayatın etkisinden ayrı düşünülemez. Karahanlılar Devri'ndeki Uygurların yeme içme kültürlerinin şekillenmesini ve yükselişini, o dönem Doğu dünyasında Karahanlılar Devri'nin gelişen ve yükselen ekonomik ve kültürel durumunu göz önüne alarak değerlendirmek gerekir. Şöyle söylemek mümkündür ki: Karahanlılar Devri'nde Uygurların Doğu ile Batıyı birleştiren büyük İpek Yolu vasıtasıyla Doğu ve Batı dünyası ile karşılaşp başka milletlerin üstün kültürünü kabul etmesi neticesinde yeme içme kültürü daha da yükselmiş ve günümüz Uygur yeme içme kültürünün şekillenmesinde temel olmuştur.

Açıklama: (1) (2) (3) (4) Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't- Türk 1. Cilt Xing-Jiang Halk Neşriyatı 1981, s. 590, 591, 528, 683, 573, 574.

(5) Uygurların Kısaca Tarihi'ni Yazma Grubu'nun yazdığı Uygurların Kiskiçe Tarihi, 1989, s. 188-189 Şinjang Halk Neşriyatı, Ürümçi.

(6) (7) Kaşgarlı Mahmud 1984, Dîvânu Lugâti't- Türk, 3. Cilt, s. 7-309

Yazarın çalıştığı yer: Xing-Jiang Üni. Filoloji Enstitüsü Tarih Fakültesi

Editör: Muhemmedcan Mömin

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.